

ปรีดี พนมยงค์

รัฐบุรุษอาวุโส

กับการศึกษาในสังคมไทย

สมโภช อ่องสกุล

สถาบันจักรวาลวิทยา

ค

วามนำ

ชีวิตและผลงานของนายปรีดี พนมยงค์ (พ.ศ. 2443-2526) รัฐบุรุษอาวุโสมีผู้บันทึกไว้มากมายทั้งโดยนายปรีดี พนมยงค์ เอง โดยผู้ใกล้ชิด ภรรยา บุตรธิดา ลูกศิษย์ โดยนักวิชาการ ครูบาอาจารย์ นักศึกษา นักหนังสือพิมพ์ ฯลฯ ผู้สนใจประวัติศาสตร์การเมืองไทย โดยเฉพาะช่วงหลังสงครามของท่าน 2 พฤษภาคม, 2526 มีงานเขียนเกี่ยวกับนายปรีดี พนมยงค์ เพิ่มขึ้นอีกจำนวนมากและจะเพิ่มขึ้นอีกมากในวาระครบหนึ่งศตวรรษแห่งชาตกาลของนายปรีดี พนมยงค์ (พ.ศ. 2443-2543) โดยเพิ่มแง่มุมมองต่าง ๆ มากขึ้นตามลำดับและมีการนำเสนอต่อสาธารณะกว้างขวางขึ้นทุกรูปแบบทั้งที่เป็นหนังสือ บทความ วิทยานิพนธ์ การ์ตูน ละคร ภาพยนตร์ การประชุมเสวนา ฯลฯ ซึ่งเป็นการก้าวสู่ยุค “สัจจะคืนเมือง” อย่างหนักแน่นมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่าความรู้ดังกล่าวส่วนใหญ่อยู่นอกห้องเรียนมากกว่าอยู่ในระบบโรงเรียน ดังนั้นเด็กเล็ก ๆ จำนวนหนึ่งในสังคมไทยจึงได้มีโอกาสรู้จักชีวิตและงานของนายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโสผ่านทางหนังสือการ์ตูนชุดบุคคลสำคัญของโลก (จัดพิมพ์โดยบริษัท ซีอีดูเคชั่น) ที่พ่อแม่ซื้อให้ หรือจากห้องสมุดอย่างซาบ

ซึ้ง ก่อนได้เรียนในระบบเพียงเล็กน้อยจากแบบเรียนสังคมศึกษาชั้นมัธยมซึ่งกล่าวถึงเพียง 2-3 บรรทัดใน 5 หน้า (ดู รายวิชา ส.402 ม.4 หน้า 49-53) พร้อมการบรรยายในชั้นเรียนที่น่าเบื่อของผู้สอนที่ไม่เคยสนใจคุณภาพของ “ปรีดี พนมยงค์” ต่อสังคมไทยมาก่อน แม้ในระดับอุดมศึกษา (บางแห่ง) เมื่อมีรายการเสวนาทางวิชาการเรื่องเกี่ยวกับนายปรีดี พนมยงค์ ก็ยากที่จะหาผู้เข้าร่วมเสวนา ทำราวกับจะยืนยันว่าการศึกษาในระบบทุกระดับเป็น “ป้อมปราการด้านลัทธิ”

* ปรับปรุงจากบทความเสนอในการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย : มุมมองทางวิชาการ จัดโดยศูนย์ศึกษาการพัฒนาประชาธิปไตย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ณ ห้องประชุมชั้น 4 อาคารอเนกประสงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 14 มกราคม 2542 เวลา 10.45-12.15 น.

ขอขอบคุณ รศ.นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ และอาจารย์ อรรถจักร สัตยานุรักษ์ แห่งสถาบันจักรวาลวิทยา ที่เปิดโอกาสให้ได้ร่วมทำงานสำคัญครั้งนี้ ขอขอบคุณ รศ.สุรัสวดี อ่องสกุล ที่อาสารับส่งลูกในวันเด็กซึ่งเป็นวันที่จราจรในเชียงใหม่ติดขัดไม่แพ้กรุงเทพฯ ทำให้มีเวลาเขียนได้เสร็จทันตามกำหนด ขอขอบใจ “หนือ” (ม.4) และ “แม่น้า” (ป.5) ที่เปรียบเทียบความรู้เรื่องเกี่ยวกับนายปรีดีที่ได้จากหนังสือการ์ตูนชุดบุคคลสำคัญกับแบบเรียนได้อย่างชัดเจน ขอขอบพระคุณศิษย์เก่า มธก. และเตรียม มธก. ผู้เข้าร่วมประชุมในวันที่ 14 มกราคม 2542 ที่ให้ข้อมูลและคำแนะนำที่มีคุณค่ายิ่ง

ข้อความในย่อหน้าแรกจึงเป็นการเรียนเชิญให้ผู้สนใจในรายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตและงานของนายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโสอ่านได้จากข้อมูลจำนวนมากเหล่านั้น โดยบทความนี้ไม่จำเป็นต้อง “คัดลอก” มากแล้วซ้ำในรูปแบบเดิม แต่พยายามจะนำข้อมูลเหล่านั้นมาพิจารณาในบริบททางประวัติศาสตร์มากขึ้น

ส่วนข้อความย่อหน้าสองคือตัวปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษาในสังคมไทย ที่นายปรีดี พนมยงค์ เสนอขึ้นมาในชีวิต เต็มใหญ่ได้มีโอกาสรับราชการและทำงานอย่างพลีชีพเพื่อหวัง “อภิวิน” โดยได้ฝากผลงานปรากฏไว้มิใช่น้อยที่ควรได้นำมาร่วมกันพิจารณาเป็นหลักในบทความนี้ โดยขอแบ่งเป็น 3 ช่วง คือ

1. ช่วงเรียนหนังสือเพื่อเลื่อนฐานะทางสังคมจากไพร่เป็นมูลนาย
2. ช่วงกลับจากการศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศสและช่วงมีอำนาจทางการเมืองมุ่งมั่นสร้างชาติตามแนวทางของ “คณะราษฎร”
3. ช่วงหมดอำนาจทางการเมืองแล้วกลายเป็น “ปรีดีศึกษา” ตำนานแห่งการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตย

ช่วงต้น: ช่วงเรียนหนังสือเพื่อเลื่อนฐานะทางสังคมจากไพร่เป็นมูลนาย

ในบริบททางประวัติศาสตร์กล่าวได้ว่านายปรีดี พนมยงค์ (พ.ศ. 2443-2526) กำเนิดจากชนชั้นไพร่ พ่อแม่เป็นไพร่หรือสามัญชนมีอาชีพทำนา เพราะนายปรีดีเกิดเมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2443 ช่วงที่สังคมไทยยังมีระบบไพร่ (ยกเลิกเมื่อ พ.ศ. 2448) นายปรีดีเกิดที่ “บ้านนอก” ณ บ้านริมคลองเมืองผังเหนือ ตำบลท่าวาสกร มีนทลกรุงเก่า (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นนทลอยุธยา ซึ่งตั้งเมื่อ พ.ศ. 2438) มี 8 เมือง คือ กรุงเก่า พระพุทธบาท พรหมบุรี ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี อ่างทอง อินทบุรี) ยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-2453)

แต่ในวัยหนุ่มอายุเพียง 27 ปี (พ.ศ. 2470) นายปรีดี พนมยงค์ ก็ได้เลื่อนฐานะทางสังคมได้รับราชการเป็นขุนนางในกระทรวงยุติธรรม รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็นรองอำมาตย์เอกหลวงประดิษฐมนูธรรมเมื่ออายุ 28 ปี (พ.ศ. 2471) ถือได้ว่าประสบความสำเร็จในการเลื่อนฐานะทางสังคมจากไพร่เป็นมูลนายโดยผ่านกระบวนการศึกษาในระบบโรงเรียน

ก่อนหน้ามีระบบโรงเรียนในสังคมไทยชายไทยที่อยู่ในระบบไพร่ที่ต้องการเลื่อนฐานะทางสังคมเป็นมูลนายหรือขุนนางต่างต้องบวชเรียนในวัด ศึกษาธรรมแตกฉานจนสอบได้เปรียญแล้วหาโอกาสสลาสิกขาบทอกรับราชการจึงมีโอกาสเป็นขุนนาง ดังเช่น นายน้อย อาจารย์ยางกูร บวช 11 พรรษา สอบได้เปรียญ 7 ประโยค สลาสิกขาบทอกรับราชการเป็นขุนนางจนได้เป็นพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) นายบัน สุขุม “เด็กบ้านนอก” เกิดที่สุพรรณบุรีเมื่อ พ.ศ. 2405 บวชที่วัดหงส์รัตนาราม ธนบุรีตั้งแต่อายุ 13 ปี สอบแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวงจนได้เปรียญแล้วลาออกเป็นครูโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบต่อมาได้รับราชการฝ่ายปกครองได้เป็นขุนนางชั้นสูง มีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยายมราช (บัน) เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ (พ.ศ. 2449-2450) เสนาบดีกระทรวงนครบาล (พ.ศ. 2450-2465) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. 2465-2468) และหนึ่งในคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในรัชกาลที่ 8 (พ.ศ. 2477-2481)

แต่นับตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ทรงปฏิรูปการเมืองการศึกษาทางสถาปนาระบบโรงเรียนแบบตะวันตกขึ้นในสังคมไทยแล้ว การศึกษาในระบบโรงเรียนได้กลายเป็นเส้นทางเลื่อนฐานะทางสังคมแทนการศึกษาในวัดซึ่งแม้จะมีอยู่บ้างก็ไม่โดดเด่นเท่าการศึกษาในระบบโรงเรียน

นายปรีดี พนมยงค์ จึงเป็นตัวอย่างที่ดีตัวอย่างหนึ่งของการเลื่อนฐานะทางสังคมในสังคมไทยโดยผ่านการศึกษาในระบบโรงเรียนที่รัชกาลที่ 5 ทรงวางรากฐาน (พ.ศ. 2413) โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรง

ราชานุภาพ (พ.ศ. 2405-2586) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. 2435-2458) เป็นกำลังสำคัญในการขยายฐานการเมืองการศึกษาในเขตหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร โดยกระทรวงมหาดไทยร่วมกับคณะสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมือง ตั้งแต่ พ.ศ. 2441 ทำให้ “คนบ้านนอก” ได้มีโอกาสเรียนหนังสือระบบโรงเรียนโดยเฉพาะโรงเรียนวัดตั้งแต่นั้นมา (ดู ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507 หน้า 148)

นายปรีดี พนมยงค์ ลูกชื่อนามณฑลกรุงเก่าจึงได้มีโอกาสเรียนหนังสือในระบบโรงเรียนชั้นมูลศึกษาและประถมศึกษาคือประโยค 1 ตั้งแต่อายุ 5 ขวบ ที่โรงเรียนใกล้บ้าน มีครูชื่อ ครูแสง ต่อมาย้ายรับตัวไปเลี้ยงที่อำเภอท่าเรือ แล้วเรียนต่อในโรงเรียนวัดรวก อำเภอท่าเรือ จนจบประโยค 1 ต่อประโยค 2 ถึงชั้นมัธยมปีที่ 2 กลับไปอยู่อำเภอกรุงเก่าเรียนประโยค 2 มัธยมปีที่ 3 ต่อที่โรงเรียนวัดศาลาปูน ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งเหนือของคลองเมืองด้านทิศตะวันตกใกล้วัดพนมยงค์ (ดู วิชัย ภูโยธิน, ก้าวแรกแห่งความสำเร็จดร. ปรีดี พนมยงค์, ไทยวัฒนาพานิช 2539, หน้า 11-30)

เมื่ออายุประมาณ 10-11 ขวบ นายปรีดี พนมยงค์ ก็จบชั้นประโยค 2 ม.3 (ขณะนั้นประโยค 1 เรียน 3 ปี เรียนอ่าน เขียนลายมือ ไวยากรณ์ แต่งคำถามคำตอบ เลข บัญชี แคลคูลัส และอธิบายข้อปัญหาสุภาษิต อธิบายปัญหาธรรมและคฤหัสถ์ศีล ประโยค 2 เรียน 3 ปี เรียนอ่าน เขียนลายมือ ไวยากรณ์ แต่ง เลข บัญชี คัพท ภูมิศาสตร์ คัดอังกฤษ อธิบายหัวข้อธรรมและสนทนา ได้ตอบเกี่ยวกับกิริยาวาจา) (ดู ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507, หน้า 182-183)

เมื่อจบประโยค 2 แทนที่จะออกโรงเรียนออกมาประกอบอาชีพเหมือนคนจำนวนหนึ่งที่มีโอกาสเรียนหนังสือขณะนั้น ที่น่าสนใจคือขณะนั้นยังมณฑลกรุงเก่ายังไม่มีโรงเรียนมัธยมประจำมณฑล พ่อแม่และตายายซึ่งเป็นชวานากลับสนับสนุนให้นายปรีดีจากบ้านไปเรียนต่ออีกเพื่อมุ่งให้ลูกหลานได้เป็นข้าราชการ โดยพาไปเรียนต่อใน

กรุงเทพฝากให้อยู่กับพระมหาบาง วัดเบญจมบพิตรเมื่อ พ.ศ. 2454 (ปีที่ ร. 6 ตั้ง “โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ซึ่งในปี 2459 ได้ยกฐานะเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

นายปรีดีเรียนหนังสือที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร ซึ่งรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2443 ระยะหนึ่งจนกระทั่งมีการจัดตั้งโรงเรียนมัธยมประจำมณฑลกรุงเก่าตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2456 จึงมาเรียนต่อชั้นมัธยมสามัญในโรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลกรุงเก่าซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณวัดเสนาสนาราม เป็นนักเรียนมัธยมศึกษาเลขประจำตัว 791 “นั่งเรือพายไปเรียน” จนสำเร็จการศึกษาเมื่อปีการศึกษา 2458 (อายุ 14 ปี) มีเพื่อนร่วมชั้นที่ต่อมามีบทบาททางการเมืองร่วมกันคือ พลเรือตรีถวัลย์ อ่างนาวาสวัสดิ์ (ต่อมาเป็นนายกรัฐมนตรี (23 ส.ค. 2489 - 8 พ.ย. 2489) สืบต่อจากนายปรีดี)

จบชั้นมัธยม 6 ที่บ้านเกิดแล้ว บิดามารดาก็สนับสนุนให้เรียนต่อในกรุงเทพอีก โดยครั้งแรกพาตัวมาฝากไว้กับพระวิชิตรมนตรี (สุด กุลทลจินดา) ซึ่งมีสำนักงานทนายความ ต่อมาย้ายไปฝากไว้กับพระยาชัยวิชิตวิศิษฐธรรมธาดา (ข้า ณ ป้อมเพชร) ซึ่งเป็นญาติ แต่ขณะนั้นอายุน้อย (15 ปีเศษ) ไม่มีสิทธิเข้าเรียนโรงเรียนรัฐประศาสนศาสตร์ในโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ ระหว่างนั้นจึงเข้าเรียนชั้นมัธยม 6 ที่โรงเรียนสวนกุหลาบอีกแต่เรียนได้ประมาณ 6 เดือนก็ลาออกกลับไป “อยู่นา” ที่วังน้อย กรุงเก่าจนอายุได้ 17-18 ปี ใน พ.ศ. 2460 จึงเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรมอันเป็นสถาบันอุดมศึกษาที่พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมตั้งเมื่อ พ.ศ. 2440

ขณะเดียวกันนายปรีดีมีความคิดก้าวหน้ามากได้ศึกษาภาษาฝรั่งเศสที่เนติบัณฑิตยสภาโดยมีอาจารย์เลเดแกร์ (E. Ladeker) ที่ปรึกษาศาลต่างประเทศเป็นผู้สอนด้วย

โดยระหว่างนั้น (พ.ศ. 2460-61) ทำงานเป็นเสมียนสำนักงานทนายความของพระวิชิตรมนตรี (สุด กุณฑลจินดา) ไปด้วย ได้มีโอกาสทำหน้าที่ทนายความในคดีเรือสำเภานายลิมซุ่นหงวน เป็นจำเลยไปชนพลับพลาที่ประทับของในหลวงรัชกาลที่ 6 โดยสามารถแก้ต่างให้จำเลยเป็นผู้ชนะคดีด้วยการค้นคว้าข้อกฎหมายในประวัติศาสตร์สมัยพระเจ้าเอกาทศรถแห่งกรุงศรีอยุธยาใช้นับเป็นตัวอย่างการทำงานหนักของนักกฎหมายที่หาได้ไม่ยากนัก

นายปรีดีใช้เวลาเรียนกฎหมาย 2 ปีเศษ ก็สอบไล่วิชากฎหมายชั้นเนติบัณฑิตได้ใน พ.ศ. 2462 ขณะอายุ 19 ปีเศษ ยังไม่มีสิทธิเป็นเนติบัณฑิต จนกระทั่งอายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ใน พ.ศ. 2463

ระหว่างรอการมีสิทธิเป็นเนติบัณฑิตช่วง พ.ศ. 2462-63 ก็ได้รับราชการเป็นเสมียนโท กรมราชทัณฑ์ กระทรวงมหาดไทยนับเป็นหลักชัยหลักที่หนึ่งของการเลื่อนฐานะทางสังคมจากสามัญชนขึ้นเป็นข้าราชการสำเร็จสมความมุ่งหมายของการศึกษาระบบโรงเรียนและความตั้งใจของพ่อแม่และญาติ

หลักชัยหลักที่สองในระบบการศึกษาของนายปรีดี คือ การสอบชิงทุนศึกษาวิชากฎหมายที่ประเทศฝรั่งเศส ตามความต้องการของกระทรวงยุติธรรมด้วยความสามารถของตนเองตั้งแต่เดือนสิงหาคม 2463¹

อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จในระบบการศึกษาภายในประเทศของนายปรีดี พนมยงค์ มิได้เกิดจากความสามารถหรือ “ความหัวแหลม” ของนายปรีดีเพียงด้านเดียว แต่เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขสำคัญอย่างน้อย 2 ประการ คือ

1. ระบบราชการเปิดโอกาสให้ผู้สำเร็จการศึกษาจากระบบโรงเรียนเข้ารับราชการ ขณะที่การศึกษาระบบโรงเรียนก็มีจุดหมายสำคัญในการผลิตคนเข้าสู่ระบบราชการมีการขยายโครงข่ายระบบโรงเรียนให้แผ่ไปทั่วพระราชอาณาจักรเพื่อสร้างเอกภาพแห่งชาติ เปิดโอกาสให้ “คนบ้านนอก” ได้เรียนหนังสือในโรงเรียน

2. ฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัวดีพอ เพราะนายปรีดี พนมยงค์ ในครอบครัวชาวนาที่ฐานะดี มีที่นาริมคลองที่บริษัทชุดคลองคูนาสยามมาขุดถึงจำนวน 200 ไร่ มีโซ่ขวานาไรที่ดินทำกิน ครั่งอยู่ในระบบไพร่ นายเลียงผู้เป็นบิดาของนายปรีดีถือเป็น “ไพร่ผู้มั่งมี” หรือกระฎุมพีในสังคมไทย ยิ่งเมื่อพิจารณาถึงเครือญาติทั้งสายพ่อสายแม่ก็เห็นถึงการเชื่อมโยงระหว่างสายพ่อค้าจีนกับสายขุนนางอย่างแน่นแฟ้น (ดู สุพจน์ ด้านตระกูล, *นายปรีดี พนมยงค์ กับการอภิวัฒน์, ไทยวัฒนาพานิช, 2538* หน้า 1-6) เมื่อมีปัญหาทุกข์ร้อนนายเลียงบิดานายปรีดีก็สามารถเข้าหาเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ในฐานะผู้เคยขอบพอกันมานานได้ (วิชัย ภูโยธิน, *เรื่องเดียวกัน, หน้า 5, 10-11*) เมื่อครั้งเรียนต่อในกรุงเทพ นายปรีดีก็ได้พักที่บ้านญาติผู้ใหญ่คือ พระยาวิชิตวิศิษฐธรรมธาดา (ข้า ณ บ่อมเพชร) ขณะเดียวกันตลอดเวลา นายเลียงผู้บิดา นางลูกจันทร์ผู้มารดา หลวงพานิชย์พัฒนากร ผู้เป็นตาและภรรยา (เล็ก กิจจาทร) ผู้เป็นยายของนายปรีดีต่างสนับสนุน มุ่งหวังให้นายปรีดีเรียนหนังสือเพื่อรับราชการ นายปรีดีจึงมีโอกาสมากกว่าลูกชานาทั่วไป ในเวลาต่อมาขณะที่นายปรีดีศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศสมีข้อขัดแย้งกับพระองค์เจ้าจุลจักรศักดิ์ กฤดากร อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส ถึงขั้นต้องถูกเรียกตัวกลับ แต่นายเลียงบิดานายปรีดีก็ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อรัชกาลที่ 7 ขอพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเวลาที่จะเรียกตัวกลับเพื่อให้สอบไล่ชั้นหมอกฎหมายผ่านไปก่อนจนนายปรีดีได้อยู่ต่อจนสำเร็จการศึกษาชั้นปริญญาเอก นับว่าบิดาของนายปรีดีมีบทบาทช่วยเหลือบุตรเกินกว่าชานาทั่วไปจะทำได้ ต้องมีความรู้ความเข้าใจในธรรมเนียมการถวายฎีกาประเภทขอพระราชทานพระมหากรุณาลดหย่อนผ่อนโทษเป็นอย่างดี (ดู นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475* บทที่ 5 และ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *ความคิดความรู้และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475* บทที่ 5)

อย่างไรก็ดี ในวัย 20 ปี ก่อนไปเรียนต่อ ณ ประเทศฝรั่งเศส นายปรีดีได้มีโอกาส “อยู่นา” และเข้าใจชีวิตและปัญหาหนี้สินของชาวนาในกรุงเก่าได้มากกว่านักเรียนในโรงเรียนสวนกุหลาบรุ่นเดียวกัน หรือข้าราชการรุ่นเดียวกันเป็น “บทเรียน” นอกห้องเรียนนอกระบบโรงเรียนที่นายปรีดีได้ประสบจากชุมชน และเป็นโจทย์ข้อใหญ่ที่เป็น “การบ้าน” ให้นายปรีดีต้องคิดแก้ไขในเวลาต่อมา

นอกจากปัญหาของชาวนาที่พบเห็นในกรุงเก่า นายปรีดียังได้รับรู้เรื่องต่าง ๆ ในสังคมไทยก่อนเดินทางไปเรียนต่อหลายประการที่เป็นบริบททางการเมืองขณะนั้น ได้แก่

1. ระบบการเมือง เศรษฐกิจและการศึกษามัยใหม่ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้เกิดช่วงชั้นกลุ่มสังคมในโครงสร้างสังคมไทย เปลี่ยนแปลงจากเดิมมี 2 กลุ่มคือ มุลนายกับไพร่ เป็น 5 กลุ่มคือ กลุ่มเจ้านาย กลุ่มข้าราชการกลุ่มชนชั้นกลางนอกระบบราชการ กลุ่มราษฎรสามัญชน และกลุ่มปัญญาชน โดยมีการศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นกลไกหนึ่งที่สำคัญ

2. สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extra-Territoriality) ที่ยาวนานตั้งแต่ พ.ศ. 2398-2481 แม้จะถูกตีความว่าไม่ได้เสีย “เอกราช” แต่ก็ทำให้สยามเสีย “เสรีภาพ” เกิดอภิสิทธิ์ทางการศาลแก่ต่างชาติและ “คนในบังคับต่างชาติ” แม้จะมีการประกาศใช้ประมวลกฎหมายลักษณะอาญาตามแบบสากลนิยมใน พ.ศ. 2451 ซึ่งมีผลให้ “คนในบังคับต่างชาติ” ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนเอเชียมาขึ้นศาลของรัฐบาลสยามแทนขึ้นศาลกงสุล แต่ก็ยังเป็นศาลต่างประเทศซึ่งรัฐบาลสยามตั้งขึ้นเป็นพิเศษ มีผู้แทนมหาอำนาจและทนายความต่างประเทศเข้าร่วมด้วย เป็นบริบทหนึ่งให้บางส่วนของ 5 กลุ่มชนในสังคมไทยไม่พอใจระบบเดิม (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475*, มูลนิธิโครงการตำราฯ 2535, หน้า 3-6) รวมทั้งการมีสิทธิพิเศษของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ที่อยู่นอกเหนือ

อำนาจศาล (ปรีดี พนมยงค์ *ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐบาลราษฎรไทย* 2526, หน้า 39)

3. ขบวนการเมืองจากต่างประเทศ คือการปฏิวัติสิบ-สิบ ล้มราชวงศ์ชิงใน พ.ศ. 2454 นำโดยซุนยัตเซน ซึ่งจิ่วที่อยู่ยาได้นำมาแสดงในงานวัดพนัญเชิงอย่างสนุกสนานและการปฏิวัติล้มอำนาจซาร์ในรัสเซียเมื่อวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2460 (ตามปฏิทินเก่าของรัสเซียคือ Calendrier Gregorien ตรงกับวันที่ 7 พ.ย. 2460) ล้วนเป็นข่าวร้ายสำหรับเจ้านายชั้นสูงในสยาม และเป็นเรื่องที่ครูสอนวิชาประวัติศาสตร์ที่โรงเรียนชั้นมัธยมนำมาสอนและกล่าวย่ำสร้างความสนใจใฝ่รู้แก่นายปรีดีประกอบกับบิดาก็สนใจด้วยได้นำหนังสือพิมพ์ของญาติที่เป็นนายทหารมาให้อ่าน นับเป็นการจุดประกายความคิด “อภิวัฒน์” ของนายปรีดี (ดู “การเริ่มมีจิตสำนึกอภิวัฒน์ของข้าพเจ้า” ใน *ปรีดี พนมยงค์ชีวิตผืนผวนของข้าพเจ้าและ 21 ปีที่ลี้ภัยในสาธารณรัฐราษฎรจีน* แปลโดย พรทิพย์ โตใหญ่ และจำนงค์ ภควรรวูฒิ, สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, 2529, หน้า 14-20)

4. ขบวนการเมืองภายในประเทศคือกบฏ รศ. 130 มีการจับกุมนายทหารที่ร่วมก่อการซึ่งนายทหารที่ถูกจับกุมให้การว่าพวกเขารักชาติยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ พวกเขาทราบดีว่าความสุขสำราญและความหรูหราฟุ่มเฟือยของราชสำนักนั้นนำชาติไปสู่หายนะ ทำให้พวกเขาเกิดจิตสำนึกและผลักดันได้เข้าร่วมขบวนการอภิวัฒน์เป็นอีกขบวนการหนึ่งที่จุดประกายความคิดในการอภิวัฒน์ของนายปรีดีถึงขั้นเตรียมคิดตั้งขบวนการอภิวัฒน์ที่มีประสิทธิภาพยิ่งกว่านักอภิวัฒน์ รศ. 130 (ดู ปรีดี พนมยงค์ *ชีวิตที่ผืนผวนของข้าพเจ้าและ 21 ปีที่ลี้ภัยในสาธารณรัฐราษฎรจีน* 2529, หน้า 20)

ช่วงนายปรีดีศึกษาในประเทศฝรั่งเศส (พ.ศ. 2463-2470) ข่าวร้ายต่างแดนก็มีเพิ่มขึ้นอีกเช่น พ.ศ. 2465 ทหารกรีกภายใต้การนำของนายพลปลาสติราส (Plastiras) ได้ทำการ “อภิวัฒน์” โค่นรัฐบาลในตุรกีจับกุมรัฐมนตรี 6 คนขึ้นศาลทหารและตัดสินให้ประหารชีวิต กษัตริย์

คอนสแตนตินที่ 1 (Constantine I) ก็ถูกบังคับให้สละราชสมบัติ (ปรีดี พนมยงค์ *ชีวิตที่ผันผวนของข้าพเจ้า และ 21 ปีที่ลี้ภัยในสาธารณรัฐราชรัฐจีน* แปลโดย พรทิพย์ ไทใหญ่ และจำนงค์ ภควรรุณี, สำนักพิมพ์เทียนวรรณ 2529, หน้า 36-37, 42)

ความคิดทางการเมืองของนายปรีดีจึงก่อตัวขึ้นก่อนเดินทางไปศึกษาที่ประเทศฝรั่งเศส ดังปรีดีได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “ผมได้มีความคิดก่อนที่ได้มาศึกษาในฝรั่งเศสแล้วว่า จะต้องค้นคว้าศึกษาเพิ่มเติมว่ามีวิธีใดที่จะทำให้ความเป็นอยู่ของราชรัฐขึ้น” (ปรีดี พนมยงค์ *ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐบาลอาวุโส* หน้า 51) ช่วงประมาณ 7 ปี ของการศึกษาต่อในประเทศฝรั่งเศส (พ.ศ. 2463-2470) จึงมีความสำคัญต่อการเพาะบ่มและขยายความคิดทางการเมืองของนายปรีดี

ที่ประเทศฝรั่งเศสนายปรีดีเริ่มต้นด้วยการเรียนภาษาฝรั่งเศสและความรู้ทั่วไปที่วิทยาลัยกอง (Caen) และศึกษาพิเศษกับอาจารย์เลอบอนัวส์ (Lebonois) เลขานุการสถาบันครุศาสตร์ระหว่างประเทศ จากนั้นเข้าศึกษาวิชากฎหมายที่มหาวิทยาลัยกอง (Caen) ในชั้น “บาเชอลิเอร์” เป็นเวลา 2 ปี สอบไล่ได้ปริญญารัฐเป็น “บาเชอลิเอร์” กฎหมายศึกษาต่ออีก 1 ปี สอบไล่ได้ปริญญารัฐเป็น “ลิซองซิเอ” กฎหมายจากนั้นได้ย้ายมาศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัยปารีส คณะนิติศาสตร์ ในชั้นด็อกเตอร์กฎหมาย เขียนวิทยานิพนธ์เป็นภาษาฝรั่งเศสเรื่องในกรณีที่ดินส่วนบุคคลหนึ่งถึงแก่ความตาย ฐานะของหุ้นส่วนบุคคลจะเป็นอย่างไร

นายปรีดีจึงได้ปริญญารัฐเป็น “ดุษฎีบัณฑิตกฎหมาย” (Docteurs Droit) ฝายนิติศาสตร์ (Science Juridiques) และได้รับเกียรตินิยมดีมาก (Tres bien) นับเป็นคนไทยคนแรกที่สอบได้ดุษฎีบัณฑิตกฎหมายของรัฐ (Docteur de l'Etat) หลังจากนั้นนายปรีดีได้ศึกษาเพิ่มเติมในทางเศรษฐศาสตร์สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรชั้นสูงในทางเศรษฐศาสตร์ (ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล, *ปฐมกรรมทางการเมืองของปรีดี พนมยงค์* 2531 หน้า 19-23)

ระหว่างศึกษาในฝรั่งเศส นายปรีดีได้ทำกิจกรรมพิเศษคือ ช่วง พ.ศ. 2466-67 ได้ร่วมกับนักเรียนไทย ในฝรั่งเศส สวิสเซอร์แลนด์ และประเทศอื่น ๆ ที่ขึ้นกับสถานทูตสยาม ณ กรุงปารีส ตั้งสมาคมชื่อ สามัคยานุเคราะห์อักษรย่อ ส.ย.ว.ม. (Association Siamoise d' Assistance Mutuelle อักษรย่อ S.I.A.M.) นายปรีดีได้รับเลือกเป็นเลขานุการ และใน พ.ศ. 2468-2469 นายปรีดีได้รับเลือกเป็นสภานายกสมาคม

ช่วง พ.ศ. 2468-2469 นี้เองนายปรีดีได้เริ่มต้นงานอภิวัฒน์โดยพยายามชักนำให้เพื่อนนักเรียนไทยเห็นถึงความจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงการปกครอง ในงานเลี้ยงประจำปี พ.ศ. 2468 ได้มีการแสดงละครเรื่อง “โลเลบุรี” ของรัชกาลที่ 6 ที่แสดงให้เห็นถึงความเหลวแหลกแห่งการศาลและอัยการ ในงานเลี้ยงประจำปี พ.ศ. 2469 ได้มีการแสดงปาฐกถาการเมืองมากกว่าเดิม ซึ่งในปีนั้นได้เกิดความขัดแย้งระหว่างนักเรียนไทยในฝรั่งเศสกับพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ถึงกฤษฎีกาอัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส นายปรีดีได้จัดให้มีการอภิปรายถึงกิจกรรมของท่านอัครราชทูตที่เพื่อนนักเรียนเห็นได้ว่าไม่เหมาะสมอย่างไร และมีการลงนามขอเพิ่มเงินค่าใช้จ่ายให้แก่นักเรียนที่ได้ Pocket Money หรือเงินเดือนน้อยโดยขอให้จ่ายเป็นเงินปอนด์ตามงบประมาณที่สถานทูตได้รับ ทำให้อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสโกรธมาก ส่งโทรเลขด่วนถึงกระทรวงการต่างประเทศขอให้นำความกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 7 กษัตริย์พระองค์ใหม่ที่เพิ่งครองราชย์เมื่อ 26 พ.ย. 2468 ขอให้เรียกตัวนายปรีดีกลับสยาม

นายปรีดีกับนักเรียนไทยในฝรั่งเศสได้ร่วมกันลงนามถวายฎีกากราบบังคมทูลโต้แย้งคำกล่าวหาพร้อมถวายข้อมูลที่อัครราชทูตทำผิดหลายประการ แด่รัชกาลที่ 7 ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยแล้วมีพระราชกระแสให้เรียกตัวนายปรีดีกลับสยาม แต่นายเลียงบิดาของนายปรีดี “ชาวนาเมืองกรุงเก่า” ได้ถวายฎีกาขอพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเวลาที่เรียกตัวกลับ ขอให้สอบไล่ชั้นปริญญาหมอ

กฎหมายก่อน ซึ่งได้ผลสำเร็จ รัชกาลที่ 7 ทรงพระราชทานให้ตามภูิกำนันโดยมีเงื่อนไขให้นายปรีดีทำหนังสือขอประทานโทษพระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์กษัตริย์ และทำงานบนว่าจะอยู่ในถ้อยคำต่อไป (ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล, เรื่องเดียวกัน หน้า 27-32)

ในเดือนกุมภาพันธ์ ปลายปี พ.ศ. 2469 หลังจากสอบไล่ได้ปริญญาเอกทางกฎหมายและประกาศนียบัตรชั้นสูงทางเศรษฐศาสตร์ ก่อนกลับสยามนายปรีดีได้ประชุมทางการเมืองร่วมกับเพื่อนนักเรียนไทยอีก 6 คน² ณ หอพักแห่งหนึ่งที่ RUE DUSOMMERARD เพื่อเตรียมการจัดตั้ง “คณะราษฎร” ประชุมกัน 5 วัน ตกลงเลือกนายปรีดีเป็นหัวหน้าคณะราษฎรจนกว่าจะมีบุคคลที่เหมาะสม ที่ประชุมตกลงกันในวัตถุประสงค์ของคณะราษฎร ที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญตกลงกันในหลัก 6 ประการที่นายปรีดีเป็นผู้เสนอและเห็นด้วยกับหลักการทั่วไปในเค้าโครงเศรษฐกิจที่นายปรีดีเสนอ ได้มอบหมายให้นายปรีดีเตรียมร่างเค้าโครงเศรษฐกิจต่อไปและกำหนดวิธีดำเนินการโดยวิธี Coup d'etat หรือที่เรียกว่า การยึดอำนาจโดยฉับพลันเพื่อป้องกันการแทรกแซงจากมหาอำนาจ (ปรีดี พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย, นิติเวช 2515, หน้า 1-5)

ภายหลังการประชุมครั้งนั้น นายปรีดีก็เดินทางกลับประเทศไทยในเดือนมีนาคม ปลายปี 2469

ช่วงสอง : ช่วงกลับจากศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศส

นายปรีดีเดินทางกลับจากประเทศฝรั่งเศสถึงกรุงเทพเมื่อวันที่ 2 เมษายน 2470 เริ่มชีวิตราชการในกระทรวงยุติธรรมตามที่ได้รับทุนไปศึกษาต่อ ตั้งแต่วันที่ 1 พฤษภาคม 2470 ในตำแหน่งผู้พิพากษาชั้น 6 ปฏิบัติตามขั้นตอนของทางราชการคือเข้ารับการฝึกหัดผู้พิพากษาที่

ศาลฎีกาและฝึกหัดว่าความที่กรมอัยการเป็นเวลา 5 เดือน ในวันที่ 1 ตุลาคม 2470 จึงได้เลื่อนตำแหน่งเป็นเลขานุการชั้น 2 กรมร่างกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม โดยได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็นรองอำมาตย์เอกหลวงประดิษฐมนูธรรมเมื่อ 8 พ.ย. 2471 อัตราเงินเดือน 300 บาท ปีต่อมา (2472) เลื่อนยศเป็นอำมาตย์ตรี เงินเดือน 320-340-360 บาทตามลำดับ (ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 52 และ สุพจน์ ด้านตระกูล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 26) ถือเป็นขุนนางในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ผู้หนึ่ง ซึ่งมีฐานะทางสังคมสูงกว่าราษฎรทั่วไปเหมือนครึ่งเป็นเสมียนโท กรมราชทัณฑ์ ก่อนเดินทางไปศึกษาต่อ

แต่นายปรีดีหลังกลับจากประเทศฝรั่งเศสคือ ดร. ปรีดี Docteur en Droit ฝายนิติศาสตร์ที่เป็น “ดุษฎีบัณฑิตกฎหมายของรัฐ” (Docteur du l'Etat) ต้องทำหน้าที่สำคัญเพื่อบ้านเมือง 2 ด้าน คือ

1. ด้านการศึกษานิติศาสตร์

1.1 สอนกฎหมายในโรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม สอน “ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ 3 ตอนว่าด้วยห้างหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม” (สอนช่วง พ.ศ. 2470-2472) สอน “กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล” (สอนช่วง พ.ศ. 2472-2473) สอน “กฎหมายปกครอง” (สอนช่วง พ.ศ. 2474-2475) โดยมีเอกสารประกอบคำบรรยายชื่อ “คำอธิบายกฎหมายปกครอง” (พ.ศ. 2475) ซึ่งวิชากฎหมายปกครองเป็นวิชาใหม่ของสถานนิติศึกษา (ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2467) นายปรีดีเป็นผู้สอนคนแรก

1.2 รวบรวมกฎหมายไทยตั้งแต่สมัยกฎหมายตราสามดวงถึงบทบัญญัติกฎหมายสมัยใหม่ จัดพิมพ์เป็นหนังสือชุดประชุมกฎหมายไทย มีทั้งหมด 17 เล่ม เป็นประโยชน์ต่อการศึกษากฎหมายยิ่ง

1.3 ตั้งโรงพิมพ์นิติสาส์น จัดพิมพ์หนังสือนิติสาส์น

ออกเป็นรายเดือน ลงบทความและความรู้ด้านกฎหมาย แต่ละฉบับมี 48-64 หน้า แบ่งเป็น 3 ภาค คือ (1) ภาคประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (2) ภาคนิติศาสตร์ บัญญัติ (3) ภาคเบ็ดเตล็ด อาทิ ความเห็นและการวินิจฉัยปัญหาในกฎหมายต่าง ๆ

1.4 ช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง นายปรีดี เขียนคำอธิบายกฎหมายต่าง ๆ และบทความลงใน “นิติสาส์น” หลายเรื่อง เช่น คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ซึ่งประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. 2468 ยังไม่มีผู้เขียนคำอธิบาย (เขียนเป็นตอน ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2471-73 จนจบ) เขียนบทความหลายเรื่องเช่น “เศรษฐวิทยา” “กฎหมายการคลัง” “นิติกรรมอำพราง” “การกู้เงินของรัฐบาล” ฯลฯ

นายปรีดีได้รับความร่วมมือจากนักกฎหมายคนสำคัญช่วยเขียนด้วย เช่น ดร.แอล ดูปลาตร์ “คำสอนกฎหมายฝรั่งเศส” ดร.เออต์เขียน “คำอธิบายธรรมศาสตร์” ม.ล. เดช สนิทวงศ์ฯ เขียน “คำอธิบายเศรษฐวิทยา” ฯลฯ หนังสือนิติสาส์นจึงเป็นหนังสือส่งเสริมความรู้ด้านกฎหมายที่น่าสนใจ ต่อมาใน พ.ศ. 2483 นายปรีดีได้มอบการพิมพ์หนังสือนี้และโรงพิมพ์นิติสาส์นให้เป็นสมบัติของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

1.5 เป็นเลขธิการเนติบัณฑิตยสภา (19 มี.ค. 2472 - ต.ค. 2475) และบรรณาธิการหนังสือ “บทบัญญัติ” ของเนติบัณฑิตยสภา (ออกครั้งแรก 2460 ก่อนปรีดีไปศึกษาต่อ) ซึ่งมีผลงานบทความของปรีดีมาตั้งแต่พ.ศ. 2469 (ขณะเรียนที่ฝรั่งเศส) เมื่อเป็นบรรณาธิการนายปรีดีได้รวบรวมข่าวสารตัวอย่างคำพิพากษา และกฎหมายบางเรื่องให้ความรู้แก่ผู้สนใจ (ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 59)

1.6 เป็นองค์ปาฐกถาในสมาคมต่าง ๆ เช่น สามัคยาจารย์สโมสรสถานของครู เมื่อ 10 ส.ค. 2471 เรื่องปัญหาเกี่ยวกับการลงอาญาผู้กระทำผิดกฎหมาย “มีบุคคลเข้าฟังอย่างล้นหลาม เป็นความรู้ใหม่ของคนไทยสมัยนั้น” (เดือน บุนนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโสผู้วาง

แผนเศรษฐกิจไทยคนแรก, สามัคคีธรรม 2517 หน้า 40)

ผลงานด้านการศึกษานิติศาสตร์ที่ลงลึกและแผ่กว้างนี้ มีส่วนสัมพันธ์กับงานส่วนที่สองคือ ด้านการเมืองของนายปรีดีเป็นอย่างมาก เพราะทั้งลูกศิษย์ในโรงเรียนกฎหมาย ผู้อ่านนิติสาส์น ผู้อ่านบทบัญญัติ ผู้อ่านคำอธิบายกฎหมายปกครองผู้อ่านบทความต่าง ๆ ของนายปรีดีและผู้ฟังการแสดงปาฐกถาของนายปรีดี ในสามัคยาจารย์ล้วนเป็นปัญญาชนของสังคมไทยทั้งในระบบราชการและนอกระบบราชการที่ส่วนหนึ่งต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย เสริมเติมจากความรู้ทางกฎหมายที่สั่งสมกันมาครั้งเริ่มมีโรงเรียนกฎหมาย เช่น หัวข้อเล็กเซอร์ (2452) ของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ฯลฯ วารสารทางกฎหมายเล่มอื่น เช่น ดุลพาหะ ธรรมศาสตร์ วินิจฉัย ปัญหาวินิจฉัย มโนสาร ธรรมสาร และความรู้ใหม่ ๆ จากวารสารของครูเช่น วิทยาจารย์ (ตั้งแต่ พ.ศ. 2444 - ปัจจุบัน) และวารสารอื่น ๆ ที่มีในช่วงต้นรัชกาลที่ 7 ถึงประมาณ 130 รายการ หนังสือพิมพ์รายวันในสยาม 35 ฉบับ ซึ่งมีมากกว่าสมัยปัจจุบัน และล้วนแก่กล้าในการวิพากษ์วิจารณ์รัฐ เพราะผู้เขียนส่วนหนึ่งมี “อภิสิทธิ์” จากสิทธิสภาพนอกอาณาเขต บทบาทด้านนี้ของนายปรีดีจึงเสริม “พลังไฟทางปัญญา” ให้ลุกโชนสว่างยิ่งขึ้น

2. ด้านการเมือง

ภารกิจของนายปรีดีก่อนออกเดินทางจากประเทศฝรั่งเศสคือหัวหน้าคณะราษฎรที่ต้องเข้ามาเตรียมดำเนินงานทางการเมือง แม้ต่อมาเมื่อถึงเวลาปฏิบัติการจริงต้องเผชิญหน้าเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) เป็นหัวหน้าคณะราษฎรก็ตาม นายปรีดีต้องทำหน้าที่ประสานงานเพื่อให้เกิดองค์กรียอดอำนาจรัฐ³

ในที่สุดองค์กรียอดอำนาจรัฐซึ่งเริ่มต้นจาก 7 คน ในฝรั่งเศสก็ขยายตัวเป็น 99 คน แบ่งเป็นสายพลเรือน 46 คน นำโดยอำมาตย์ตรี หลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์)

สายทหารบก 32 คน นำโดยพันเอกพระยาพลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) สายทหารเรือ 21 คน นำโดยนาวาตรีหลวงสินธุสงครามชัย (สินธุ์ กมลนาวิน) ดำเนินการปฏิบัติการยึดอำนาจรัฐในวันที่ 24 มิถุนายน 2475 ช่วงที่รัชกาลที่ 7 เปรพระราชมารฐานไปพระราชวังไกลกังวล หัวหิน ท่ามกลางภาวะสับสนทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม (ดูรายละเอียดใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 มุลนิธิโครงการตำราฯ ร่วมกับโครงการ 60 ปี ประชาธิปไตย 2535) ส่งผลให้เกิดผลสำคัญอย่างน้อย 3 ประการ คือ

1. ยกเลิกการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับราษฎรโดยผ่านการเปลี่ยนฐานะของสถาบันพระมหากษัตริย์มาเป็นสถาบันใต้กฎหมาย โดยในแถลงการณ์ของคณะราษฎรได้ประกาศเจตนารมณ์ประชาธิปไตยคือประเทศนี้เป็นของราษฎรทั้งหลาย จึงต้องปกครองโดยราษฎรเพื่อความสุขความเจริญอย่างประเสริฐของราษฎร (ดู ประกาศของคณะราษฎร คำแถลงการณ์ฉบับแรก 24 มิถุนายน 2475)

2. เกิดแนวสร้างชาติใหม่ตามหลัก 6 ประการของคณะราษฎรที่เสนอโดยนายปรีดี พนมยงค์ คือ

(1) รักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราช ในทางการเมือง ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศให้มั่นคง

(2) รักษาความปลอดภัยในประเทศให้การประทุษร้ายต่อกันลดลงให้มาก

(3) บำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาก

(4) ให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน

(5) ให้ราษฎรมีเสรีภาพไม่ขัดต่อหลัก 4 ประการดังกล่าวแล้ว

(6) ให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร(ดู ประกาศ

ของคณะราษฎร และคณะราษฎรในประวัติศาสตร์ไทย หน้า 19-21)

3. ชนชั้นกลางซึ่งเลื่อนฐานะทางสังคมมาโดยการศึกษาในระบบโรงเรียน และเศรษฐกิจสมัยใหม่ได้เติบโตใหญ่เข้ามามีบทบาทในทางการเมือง เศรษฐกิจ การศึกษา อย่างโดดเด่นมากขึ้นตามลำดับ

หลังการประกาศเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน 2475 บทบาททางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์ พุ่งขึ้นสูงสุดตามลำดับ ดำรงตำแหน่งสำคัญ 3 ด้านคือ

1. ในฐานะผู้ก่อการและเป็นแกนนำของคณะราษฎร

นายปรีดีเป็นผู้ร่างประกาศคณะราษฎรที่ใช้ในวันที่ 24 มิถุนายน 2475 นายปรีดีเป็นผู้ร่างธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยาม พ.ศ. 2475 และนำผู้แทนคณะราษฎรจำนวน 7 คนเข้าเฝ้าฯ รัชกาลที่ 7 ณ วังสุโขทัย ในวันที่ 26 มิถุนายน 2475 เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามและพระราชกำหนดนิรโทษกรรมให้ทรงพิจารณาและทรงลงพระปรมาภิไธย แม้รัชกาลที่ 7 ได้ทรงขอให้เพิ่มคำว่า “ชั่วคราว” ต่อท้ายธรรมนูญการปกครองก่อนลงพระปรมาภิไธยในวันที่ 27 มิถุนายน 2475 เป็นเงื่อนไขให้คณะราษฎรต้องร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ก็ตาม

พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามฉบับที่นายปรีดีร่างครั้งแรกและถูกรัชกาลที่ 7 ขอให้เพิ่มคำว่า “ชั่วคราว” นี้ สะท้อนให้เป็นรูปแบบการปกครองในทัศนะของนายปรีดีและคณะผู้ก่อการ “อภิวัฒน์” ก่อนมีการประนีประนอมกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในเวลาต่อมา พระราชบัญญัติฉบับดังกล่าวมี 39 มาตรา แบ่งเป็น 5 หมวด คือหมวด 1 ข้อความทั่วไป หมวด 2 กษัตริย์ หมวด 3 สถาปนาราษฎร หมวด 4 คณะกรรมการราษฎร หมวด 5 ศาล โดยหมวด 1 มาตรา 1 ระบุว่า อำนาจอสูงสุดของประเทศเป็นของราษฎรทั้งหลาย การใช้

อำนาจสูงสุดนั้นธรรมนูญระบุให้ผู้มีใช้แทนราชกร 4 ประเภท คือ 1. กษัตริย์ 2. สถาผู้แทนราชกร 3. คณะกรรมการราชกร 4. ศาล (มาตรา 2) แต่ละประเภทใช้อำนาจสูงสุดได้เพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น อำนาจสูงสุดยังเป็นของราชกร การกระทำใด ๆ ของกษัตริย์ต้องมีการการราชกรผู้หนึ่ง ผู้ใดลงนามด้วยมีจะนั้นเป็นโมฆะ (มาตรา 7) กล่าวได้ว่าผู้ร่างต้องการให้สถาบันพระมหากษัตริย์ดำรงต่อไปในฐานะสัญลักษณ์ของการปกครอง โดยไม่ต้องมีพระราชอำนาจในการบริหารประเทศ (ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 149-151)

ธรรมนูญการปกครองฉบับนี้เกี่ยวข้องกับการศึกษา ซึ่งเป็นหลักหนึ่งใน 6 ประการของคณะราชกรโดยตรง เมื่อกำหนดให้ที่มาของสมาชิกสภาผู้แทนราชกรมี 3 สมัย คือ

สมัยที่ 1 นับตั้งแต่วันใช้ธรรมนูญจนกว่าจะถึงเวลาที่สมาชิกสมัยที่ 2 จะเข้ารับตำแหน่งให้คณะราชกร ซึ่งมีคณะผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารเป็นผู้ใช้อำนาจแทนจัดตั้งผู้แทนราชกรชั่วคราวขึ้นเป็นจำนวน 70 นายเป็นสมาชิกในสภา

สมัยที่ 2 ภายในเวลา 6 เดือน หรือจนกว่าจัดประเทศให้เป็นปกติเรียบร้อยสมาชิกในสภาจะต้องมีบุคคล 2 ประเภท ทำกิจกรรมร่วมกันคือ

ประเภท 1 ผู้แทนราชกรจะได้เลือกขึ้นจังหวัดละ นาย

ประเภท 2 ผู้เป็นสมาชิกอยู่แล้วในสมัยที่ 1 มีจำนวนเท่ากับสมาชิกประเภท 1

สมัยที่ 3 เมื่อจำนวนราชกรทั้งพระราชอาณาเขตได้สอบไล่วิชาประถมศึกษาได้เป็นจำนวนเกินกว่าครึ่ง และอย่างช้าต้องไม่เกิน 10 ปี นับตั้งแต่วันใช้ธรรมนูญนี้สมาชิกในสภาผู้แทนราชกรจะต้องเป็นผู้ที่ราชกรเลือกตั้งขึ้นเองทั้งสิ้น สมาชิกประเภทที่ 2 เป็นอันไม่มีอีกต่อไป

ข้อความนี้ได้รับการยืนยันอีกครั้งในรัฐธรรมนูญฉบับ “ถาวร” ที่พระราชทานให้ในวันที่ 10 ธันวาคม 2475 ซึ่งความคิดในการกำหนดเป็น 3 สมัยเช่นกัน คือ 1. สมัย

ปราบปรามทางทหาร 2. สมัยอบรมทางการเมือง 3. สมัยรัฐธรรมนูญ (ดู ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 155-158)

นอกจากนั้น ธรรมนูญการปกครองฉบับ 24 มิถุนายน 2475 ได้กำหนดคุณสมบัติของผู้สมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้แทนประเภท 1 ว่าต้องสอบไล่วิชาการเมืองได้ตามหลักสูตรซึ่งสภาจะแต่งตั้งไว้ ซึ่งแสดงความในความคิดของนายปรีดีได้ว่าเตรียมจัดตั้งสถาบันการศึกษา “วิชาการเมือง” ควบคู่กันตั้งแต่ร่างธรรมนูญนี้แล้ว

ส่วนคุณสมบัติพิเศษอีกข้อคือเฉพาะผู้สมัครเป็นสมาชิกประเภท 1 ในสมัยที่ 2 ต้องได้รับความเห็นชอบของสมาชิกในสมัยที่ 1 เสียก่อนว่าเป็นผู้ไม่ควรสงสัยว่าจะนำมา ซึ่งความไม่สงบเรียบร้อย นับเป็นคุณสมบัติพิเศษที่ผู้ร่างเกรงว่า “ฝ่ายเจ้า” จะเข้าสู่สภาจนเป็นอุปสรรคในการบริหาร

ธรรมนูญฉบับนี้ได้ให้อำนาจหน้าที่แก่ “คณะกรรมการราชกร” มาก โดยมีอำนาจในการบริหารด้านนิติ-บัญญัติ ออกกฎหมายเมื่อมีการฉุกเฉินได้ มีอำนาจในการตั้งเสนาบติ คณะกรรมการราชกรเป็นผู้รับผิดชอบ และกำหนดนโยบายการบริหารในแต่ละกระทรวง ควบคุมการดำเนินงานของเสนาบติ ซึ่งคล้ายรูปแบบการปกครองของรัสเซียและจีน โดยรัสเซียมีคณะกรรมการดูแลการแทน 27 คน เรียกเปรสิเดียม (Praesidium) เป็นผู้เลือกคณะเสนาบติซึ่งเรียกว่าผู้รักษาการแทนราชกร ขณะที่จีนเสนาบติต้องรับคำสั่งจากสภาบริหาร (Executive Yuan) ซึ่งเป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดในทางธุรการของประเทศ มีหน้าที่เสนอร่างกฎหมายที่เกี่ยวกับงานแผนกปกครองต่อสภานิติบัญญัติ

รูปแบบคณะกรรมการราชกรจึงใกล้เคียงกับแบบรัสเซียและจีนมากกว่าแบบ Council of Minister ของตะวันตก ซึ่งรัชกาลที่ 7 ได้ทรงพระราชวิจารณ์และขอให้แก้ไขคำเป็น “คณะรัฐมนตรี” และทำให้รูปแบบเป็น Cabinet แบบตะวันตกมากขึ้นใน “ฉบับถาวร” (ดู

ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 162-166)

2. ด่านนิติบัญญัติ

2.1 นายปรีดีเป็น 1 ในสภาผู้แทนราษฎรสมัยแรก ตามธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยาม “ชั่วคราว” ซึ่งตั้งเมื่อวันที่ 28 มิถุนายน 2475 โดยพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา ผู้รักษาการพระนครฝ่ายทหารจำนวน 70 คน (ในจำนวนนี้ 55 คนเป็นขุนนางเดิมและในจำนวน 70 นายเป็นผู้ได้รับการศึกษาจากยุโรป 26 คน) และเป็นเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรคนแรกในคราวประชุมสภานัดแรกสมาชิกสภาได้กล่าวปฏิญาณว่าจะซื่อสัตย์ต่อคณะราษฎร และจะช่วยรักษาหลัก 6 ประการไว้ให้มั่นคง

2.2 สภายุคดังกล่าวได้แต่งตั้งนายปรีดีเป็น 1 ใน 9 คนของคณะอนุกรรมการร่างธรรมนูญการปกครอง “ฉบับถาวร” ซึ่งประกอบด้วยอดีตข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือ (1) พระยามโนปกรณนิติธาดา (2) พระยาเทพวิฑูร (3) พระยามานวราชเสวี (4) พระยานิติศาสตรไพศาล (5) พระยาปรีดานฤเบศร์ (6) หลวงสินาดโยธารักษ์ (7) พระยาศรีวิสารวาจา (8) พระยาราชวังสัน (9) หลวงประดิษฐมนูธรรม (นายปรีดี พนมยงค์) โดยมีนายปรีดีเพียงคนเดียวที่เป็นคณะราษฎร ดังนั้น การร่างรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม ครั้งนั้นจึงเป็นการประนีประนอมระหว่างคณะราษฎรกับระบบเดิม โดยเฉพาะพระยาศรีวิศาลวาจาซึ่งเป็นผู้ถวายบันทึกความเห็นเกี่ยวกับร่างรัฐธรรมนูญฉบับของนายสตีเวนส์ ร่างทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ 7 ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองจะเป็นผู้พยายามสอดแทรกหลักการบางอย่างให้สอดคล้องกับฉบับของนายสตีเวนส์ โดยเฉพาะเรื่องอำนาจของพระมหากษัตริย์มีเพิ่มขึ้นจากฉบับ 24 มิถุนายน 2475 เป็นอันมาก โดยตลอดเวลาของการร่างนั้นรัชกาลที่ 7 ทรงสนพระทัยติดตามอย่างใกล้ชิด

โดยทั่วไปรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามที่พระราชทานในวันที่ 10 ธันวาคม 2475 จึงเปลี่ยนแปลง

หลักการสำคัญของคณะราษฎรไปตามเสียงข้างมาก เพิ่มอำนาจพระมหากษัตริย์มากขึ้น ลดอำนาจคณะราษฎรลง เปลี่ยนถ้อยคำสำคัญเช่นเดิมอำนาจสูงสุดของประเทศของราษฎรทั้งหลายเปลี่ยนเป็นอำนาจอธิปไตยย่อมมาจากปวงชนชาวสยาม คำว่า “กษัตริย์” ให้ใช้เป็น “พระมหากษัตริย์” ผู้เป็นประมุขทรงใช้อำนาจนั้น เปลี่ยนคำว่า “คณะกรรมการราษฎร” กับ “กรรมการราษฎร” เป็นรัฐมนตรีสภาและรัฐมนตรีแทน เพราะ “ทรงรับสั่งว่าคำไม่เพราะและไม่ค่อยจะถูกเรื่องตามแบบราชาธิปไตยตามรัฐธรรมนูญ” แต่หลักการสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการศึกษานั้นยังคงไว้คือกำหนดเงื่อนไขความเป็นประชาธิปไตยสมบูรณ์เมื่อราษฎรผู้มีสิทธิเลือกตั้งมีการศึกษาจบประถมศึกษาสามัญมากกว่ากึ่งจำนวนทั้งหมดและอย่างช้าต้องไม่เกิน 10 ปี ซึ่งนายปรีดีในฐานะเสียงข้างน้อยก็ต้องยอม โดยเฉพาะขณะนั้นกระแสประนีประนอมสูงยิ่ง คณะราษฎรต้องยอมขอมาต่อรัชกาลที่ 7 อีกครั้งในวันที่ 7 ธันวาคม 2475 ก่อนหน้าที่จะการประกาศใช้รัฐธรรมนูญในวันที่ 10 ธันวาคม 2475

หลังการประกาศใช้รัฐธรรมนูญในวันที่ 10 ธันวาคม 2475 แล้วคณะกรรมการราษฎรก็สิ้นสุดลง มีคณะรัฐมนตรีขึ้นมาแทนมีพระยามโนปกรณนิติธาดาเป็นนายกรัฐมนตรี โดยนายปรีดีได้รับแต่งตั้งเป็น “รัฐมนตรี” ทำหน้าที่ร่างเค้าโครงเศรษฐกิจแห่งชาติ

2.3 นายปรีดีเป็นผู้ร่างพระราชบัญญัติว่าด้วยการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ฉบับแรก พ.ศ. 2475 ให้สิทธิสตรีในการออกเสียงเลือกตั้งและสมัครรับเลือกตั้ง ผู้แทนราษฎรได้เช่นเดียวกับเพศชาย ให้ผู้มีอายุ 20 ปีมีสิทธิเลือกตั้ง และผู้มีอายุตั้งแต่ 23 ปีมีสิทธิสมัครรับเลือกตั้ง (ฝรั่งเศสประเทศที่ปรีดีไปศึกษาต่อเพิ่งให้สิทธิแก่สตรีในการเลือกตั้งและสมัครรับเลือกตั้งภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ส่วนอังกฤษก็เพิ่งให้สิทธิแก่สตรีในการลงคะแนนและรับเลือกตั้งเมื่อ พ.ศ. 2461 โดยกำหนดสตรีอายุ 30 ปีจึงมีสิทธิเลือกตั้งได้ เพิ่งมีสิทธิเท่าเทียม

กันทั้งชายหญิงใน พ.ศ. 2471

อย่างไรก็ตาม ต่อมาได้มีการแก้ไขในรายละเอียดอีกหลายประการตามพระราชบัญญัติการเลือกตั้ง พ.ศ. 2475 แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2476 ฉบับที่ 1 และฉบับที่ 2 (ดู ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 204-228) และสันติ โสภณสิริ, *หนึ่งศตวรรษปริดี พมยงค์* 2540, หน้า 12)

2.4 นายปรีดีมีบทบาทสำคัญในกรรมาธิการยกร่างพระราชบัญญัติที่เปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองเดิมหลายฉบับที่สำคัญคือ

(1) พระราชบัญญัติระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476 จัดรูปการบริหารราชการเป็นส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น ยกเลิกมณฑลเทศาภิบาลเพื่อให้กระทรวงสามารถสั่งราชการตรงไปจังหวัดเลยโดยไม่ต้องผ่านมณฑลเทศาภิบาลต่อไป ขณะเดียวกันในระดับท้องถิ่นก็ให้มีคณะบุคคลที่ราษฎรเลือกตั้งเป็นผู้จัดราชการ จัดการปกครองท้องถิ่นในรูปเทศบาล

(2) พระราชบัญญัติเทศบาล พ.ศ. 2476 เพื่อรองรับความคิดกระจายอำนาจ โดยตั้งใจให้ทุกตำบลเป็นเทศบาล และประกาศใช้ใน 31 มีนาคม 2476

(3) พระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวง ทบวง กรม พุทธศักราช 2476 ประกาศใช้วันที่ 9 ธันวาคม 2476 พร้อมพระราชบัญญัติระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476 มีกระทรวง 8 กระทรวง ได้แก่ กระทรวงกลาโหม กระทรวงการคลัง กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงธรรมการ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงยุติธรรม กระทรวงวัง กระทรวงเศรษฐกิจ มีทบวงการเมืองเพิ่มขึ้น 1 แห่ง คือ สำนักนายกรัฐมนตรี แยกส่วนราชการ เป็นสำนักงานเลขานุการนายกรัฐมนตรี กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี คณะกรรมการกฤษฎีกา คณะกรรมการข้าราชการพลเรือน คณะกรรมการตรวจเงินแผ่นดินและสำนักงานโฆษณาการ

ในพระราชบัญญัติฉบับนี้ นายปรีดีได้เสนอตั้งกรมใหม่ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาโดยตรงคือ กรมพลศึกษา กรมมหาวิทยาลัย และกรมศิลปากร โดยนายปรีดีได้กล่าวถึงการตั้งกรมพลศึกษาว่า “ต้องการให้นักเรียนและลูกเสือมีจิตใจเหมือนอย่างนักกีฬา เพราะประเทศต่างๆ เขากำลังมีความประสงค์เช่นนี้ จึงเป็นการจำเป็นยิ่งที่ประเทศเราควรดำเนินตามด้วย เพราะเพื่อให้พลเมืองของเรามีความแข็งแรง”

ส่วนกรมศิลปากรซึ่งเกี่ยวข้องกับศิลปวัฒนธรรมและการศึกษานั้นนายปรีดีกล่าวว่า “ยังไม่มีงบารุงกันเลยในเรื่องการแกะสลักหรือการดนตรี เป็นต้น ถ้าไม่บำรุงวิชาเหล่านี้แล้ว ต่อไปจะทำให้วิชาความรู้เหล่านี้สูญหายไปเสียด้วย ฉะนั้นเราควรจะบำรุงให้ดีขึ้น”

อย่างไรก็ดี เมื่อกล่าวถึงกรมมหาวิทยาลัยซึ่งจะจัดตั้งตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ นายปรีดีซึ่งเตรียมการตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นในขณะนั้นด้วย ได้กล่าวถึงความสำคัญของกรมมหาวิทยาลัยอย่างสั้น ๆ ว่า “กรมนี้มีความสำคัญเหมือนกัน” (รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎรสมัยที่ 1 วิสามัญ พ.ศ. 2476 ครั้งที่ 26/2476 วันที่ 23 พ.ย. 2476 หน้า 704-705 อ้างใน ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล เรื่องเดียวกัน หน้า 242) เพราะเมื่อตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พุทธศักราช 2476 ซึ่งประกาศเมื่อวันที่ 17 มีนาคม (ปลายปี) 2476 นั้น การบริหารมหาวิทยาลัยอยู่ภายใต้การควบคุมของคณะกรรมการมหาวิทยาลัย ซึ่งมีนายกรัฐมนตรีเป็นนายกิตติมศักดิ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการเป็นนายก เป็น “นิติบุคคล” มิได้ขึ้นต่อกรมมหาวิทยาลัย

3. ด้านบริหาร

3.1 นายปรีดี เป็น “กรรมการราษฎร” คนหนึ่งในจำนวน 15 คน ของคณะกรรมการราษฎร ซึ่งมีมหาอำมาตย์โท พระยามโนปกรณนิติธาดาเป็นประธานคณะ

กรรมการราษฎร โดยประธานคณะกรรมการราษฎรได้มอบหมายให้นายปรีดีเป็นผู้ร่างโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ อย่างไรก็ตาม วัตถุประสงค์ของนายปรีดีต้องพบอุปสรรคใหญ่ครั้งแรกเมื่อนายปรีดีเสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ตามนโยบายหลัก 6 ประการของคณะราษฎร ทำให้เกิดความขัดแย้งในคณะรัฐบาลและคณะราษฎร โดยเฉพาะใน “คณะราษฎร” แยกเป็น 3 กลุ่ม คือ ปีกซ้ายนำโดยนายปรีดี ปีกขวานำโดยพระยาทรงสุรเดช พระยาฤทธิอัคเนย์ พระประศาสน์พิทยายุทธ และฝ่ายเป็นกลางนำโดยพระยาพหลพลพยุหเสนา โดยปีกขวาดึงกับกล่าวหานายปรีดีว่าเป็น “คอมมิวนิสต์” ทำให้รัฐบาลชุดที่สองของพระยามโนปกรณัมไม่แต่งตั้งนายปรีดีเป็นรัฐมนตรีพร้อมทั้งออกพระราชบัญญัติว่าด้วยคอมมิวนิสต์ พ.ศ. 2476 ในวันที่ 2 เมษายน 2476 และดำเนินการ “บีบ” นายปรีดีให้ออกนอกประเทศครั้งแรกระหว่าง 12 เมษายน - 29 กันยายน 2476 นายปรีดีและภรรยาต้องอยู่ประเทศฝรั่งเศสอย่างจำยอมเป็นครั้งแรกเป็นเวลากว่า 5 เดือน (ดู สุพจน์ ด้านตระกูล เรื่องเดียวกัน, หน้า 59-66)

3.2 รัฐมนตรีในรัฐบาล พ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนาเป็นนายกรัฐมนตรี (21 มิ.ย. 2476 - 16 ธ.ค. 2476 / 16 ธ.ค. 2476 - 13 ก.ย. 2477 / 22 ก.ย. 2477 - 9 สิงหาคม 2480 - 21 ธ.ค. 2480 / 21 ธ.ค. - 16 ธ.ค. 2481)

หลังจาก พ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) ก่อรัฐประหารในวันที่ 20 มิถุนายน 2476 ยึดอำนาจจากรัฐบาลพระยามโนปกรณัมนิติธาดา นายปรีดีจึงได้กลับประเทศสยาม และสภาผู้แทนราษฎร ได้ตั้งกรรมาธิการสอบสวนว่านายปรีดีมิได้มีความเลื่อมใสในลัทธิคอมมิวนิสต์แล้ว นายปรีดีจึงได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีอีกครั้งโดยเป็น “รัฐมนตรีลอย” (1 ตุลาคม 2476 - 16 ธันวาคม 2476)

นายปรีดีได้เสนอให้รัฐบาลชุดของ พ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนา (21 มิถุนายน 2476 - 16 ธันวาคม 2476)

จัดตั้งมหาวิทยาลัยแห่งใหม่ตามนโยบายของรัฐบาลที่แถลงไว้แล้ว และตามแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2475 ที่ประกาศใช้เมื่อ 28 มีนาคม ปลายปี พ.ศ. 2475⁴

รัฐบาลเห็นชอบได้มอบหมายให้นายปรีดีเป็นผู้ร่างพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นเพื่อเสนอสภาผู้แทนราษฎร นายปรีดีได้ร่วมมือกับหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร (ต่อมาทรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์) และนายเดือน บุนนาค ดำเนินการร่าง พ.ร.บ. มธก. ขึ้นเสนอต่อสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งมีการพิจารณากันในวันที่ 8 กุมภาพันธ์ (ปลายปี) 2476 และ 5 มีนาคม (ปลายปี) 2476 ผ่านออกเป็นพระราชบัญญัติเมื่อวันที่ 17 มีนาคม (ปลายปี) 2476

3.3 รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยในรัฐบาลของ พ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนา (29 มีนาคม ปลายปี 2476 - 9 สิงหาคม 2480)

หลังการเลือกตั้งทางอ้อม⁵ ใน 15 พฤศจิกายน 2476 นายปรีดีได้เป็นสมาชิกประเภทที่ 2 และได้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย (29 มีนาคม ปลายปี 2476 - 12 กุมภาพันธ์ 2478)

3.4 รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศในรัฐบาลของ พ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนา (12 กุมภาพันธ์ ปลายปี 2478 - 16 ธันวาคม 2480)

3.5 รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง (20 ธันวาคม 2481 - 16 ธันวาคม 2484) ในรัฐบาล พ.อ.หลวงพิบูลสงครามสมัยแรก (16 ธันวาคม 2481 - 6 มีนาคม 2485)

3.6 นายกรัฐมนตรี 3 วาระ (24 มีนาคม - 1 มิถุนายน 2489 / 8 มิถุนายน - 9 มิถุนายน 2489 / 11 มิถุนายน - 23 สิงหาคม 2489)

ผลงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในสังคมไทย

ขณะนั้นนายปรีดีอายุเพียง 33-46 ปี นายปรีดีก็กุมอำนาจและบทบาททางการเมือง ผลักดันการจัดการการ

ศึกษาตามหลัก 6 ประการของคณะราชฎอย่างเต็มที่ ดังนี้

1. การตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พ.ศ. 2476 ซึ่งเป็นแนวคิดที่นายปรีดีได้รับมาจากประเทศฝรั่งเศส ผนวกกับการต้องการยกฐานะโรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรมให้เป็นมหาวิทยาลัยของเหล่านักกฎหมายไทยที่มีมาแต่เดิม ดังเห็นได้ว่าหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง รัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดาได้ออนโรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรมไปเป็นคณะนิติศาสตร์และรัฐศาสตร์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเมื่อ 25 เมษายน 2476 (ขณะนายปรีดีถูกบีบให้ไปอยู่ประเทศฝรั่งเศส)

ในทางพฤตินัย ปี 2476 นั้น คณะนิติศาสตร์ และรัฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยยังคงตั้งอยู่ที่โรงเรียนกฎหมาย เชียงสะพานผ่านพิภพลีลาศ ถนนราชดำเนินจนถึงปี พ.ศ. 2477 เมื่อมีการสถาปนามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (มธก.) ขึ้นจึงได้ออนคณะนิติศาสตร์และรัฐศาสตร์เป็นของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (มธก.) โดยครั้งแรกใช้โรงเรียนกฎหมายเป็นที่ตั้ง มธก. จนกระทั่งมีการโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินบริเวณโรงพยาบาลกองพันทหารราบที่ 4 และบริเวณคลังแสง ตำบลท่าพระจันทร์ บนพื้นที่ “วังหน้า” ของกระทรวงกลาโหม จึงได้ย้ายไปเป็นที่ตั้งแห่งที่สองของ มธก. (มีพิธีเปิดตึกโดมเมื่อ 9 กรกฎาคม 2479)

แม้คำว่า “วิชาธรรมศาสตร์และการเมือง” มีขึ้นครั้งแรกในสังคมไทยในฐานะสำนักหนึ่งในราชบัณฑิตยสถานตามพระราชบัญญัติราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2476 และดำเนินสืบมาถึงปัจจุบัน เพราะเมื่อแรกตั้งได้รับแนวคิด “สถาบันฝรั่งเศส” (Institute de France) ที่ในฝรั่งเศสตั้งขึ้นตั้งแต่ ค.ศ. 1793 (พ.ศ. 2336) แต่เมื่อนายปรีดีนำชื่อดังกล่าวเป็นชื่อสถาบันอุดมศึกษาโดยมีชื่อภาษาอังกฤษว่า University of Moral and Political Sciences

และมีฐานะเป็นนิติบุคคล บริหารอย่างอิสระภายใต้คณะกรรมการมหาวิทยาลัย ย่อมมีนัยที่แตกต่างจาก “สำนักธรรมศาสตร์และการเมือง” หนึ่งใน 3 สำนักของราชบัณฑิต ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการอย่างแน่นอน โดย มธก. สมัยนายปรีดีดำรงตำแหน่งผู้ประศาสน์การ (11 เมษายน 2477 - 18 มีนาคม 2495) มีจุดเด่นอย่างน้อย 3 ประการ ดังนี้

1. เป็นตลาดวิชาที่เปิดกว้างสำหรับผู้สนใจการเมืองทั้งที่อยู่ในเมืองและหัวเมือง

เมื่อเริ่มก่อตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองมุ่งเปิดเสรีภาพทางการศึกษาในรูปแบบตลาดวิชา ผู้เข้ารับการศึกษาก็เปิดกว้างดังนี้

1.1 อายุปกติไม่ต่ำกว่า 17 ปี แต่ถ้าหากจบชั้นมัธยมบริบูรณ์ก่อน 17 ปี ก็มีสิทธิ์เข้าศึกษาได้ ส่วนอายุชั้นสูงไม่จำกัดผู้ทำงานแล้วและอายุมากจึงมีโอกาสเข้าเรียนในมธก.

1.2 พื้นความรู้ปกติใช้การสอบไล่ได้ชั้นมัธยมบริบูรณ์ของกระทรวงธรรมการ แต่เปิดโอกาสให้มีการสอบเทียบความรู้ จัดโดย มธก. หรือสถาบันอื่นที่ มธก. รับรอง เช่น ประกาศนียบัตรสัตตวแพทย์ ประกาศนียบัตรประโยคครูประถมและมัธยม ประกาศนียบัตรนางพยาบาล

ในปีเริ่มต้นของ มธก. ได้ผ่อนผันคุณสมบัติข้อ 2 ให้แก่ผู้มีคุณสมบัติพิเศษต่อไปนี้ด้วยคือ

ก. สมาชิกสภานิติบัญญัติ (สส.สมัย 1 ตาม รธน. 24 มิถุนายน 2475)

ข. ผู้แทนตำบล ซึ่งเกิดขึ้นตามรัฐธรรมนูญ 24 มิถุนายน 2475 เพื่อเลือกตั้งทางอ้อม ในวันที่ 15 พฤศจิกายน 2476 ล้วนเป็นผู้สนใจการเมือง มธก. จึงเปิดโอกาสให้เข้าเรียน

ค. ข้าราชการที่มีคำรับรองความรู้จากผู้บังคับบัญชา
ง. เคยเป็นนักเรียนของโรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม หรือเคยเป็นนักเรียนของโรงเรียนข้าราชการพลเรือน หรือของคณะนิติศาสตร์และรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จ. ทนายนความขึ้น 2

ฉ. ผู้มีสิทธิให้เข้าศึกษาในแผนกนิติศาสตร์ได้ตามข้อบังคับที่ใช้อยู่ในขณะที่ประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้

1.3 มหาวิทยาลัยไม่ได้กำหนดให้นักศึกษาต้องเข้าเรียนในมหาวิทยาลัย แต่นักศึกษาต้องซื้อตำราค่าบรรยายไปศึกษาด้วยตนเอง เมื่อสอบก็จะมีกรรมการแต่งตั้งคณะกรรมการสอบไล่ตามท้องถิ่นภูมิสำเนาของนักศึกษา

การเปิดกว้างดังกล่าวทำให้มีผู้สมัครปีแรก (2477) จำนวนมากถึง 7,094 คน ส่วนใหญ่เป็นประชาชนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจไม่สูงนัก เช่น ข้าราชการชั้นผู้น้อย (ร้อยละ 79 เป็นข้าราชการพลเรือนชั้นผู้น้อย ร้อยละ 12.9 เป็นข้าราชการทหารและตำรวจชั้นประทวน) ทนายนความขึ้น 2 โดยร้อยละ 80 เป็นคนที่อยู่ในกรุงเทพ - ธนบุรี และจังหวัดใกล้เคียง (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ สำนักนัธรรมศาสตร์และการเมือง กรุงเทพ : ดอกหญ้า 2535, หน้า 93)

สำหรับนักศึกษาที่มาจากต่างจังหวัดไม่มีที่พัก มธก. ได้จัดหอพักประจำให้ด้วย เรียกว่า “มหาวิทยาลัยนิคม” (พ.ศ. 2479 - 2482) มีศาสตราจารย์ยัตเจสสันชาวอังกฤษเป็นผู้อำนวยการ ควบคุมระเบียบวินัยภายในมหาวิทยาลัยนิคม (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 100)

ระหว่างปี พ.ศ. 2477 - 2496 ที่ มธก. มีหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต จึงมีผู้สำเร็จการศึกษาเป็นธรรมศาสตร์บัณฑิต (ธ.บ.) จำนวน 5,427 คน เป็นชาย 5,250 คน เป็นผู้หญิง 177 คน (ยังไม่นับรวมประกาศนียบัตรทางการบัญชีและการพาณิชย์ซึ่งเปิดใน พ.ศ. 2481) ในจำนวนนี้มีผู้สมัครเรียนต่อระดับปริญญาโทอีก 1,362 คน จบนิติศาสตร์มหาบัณฑิต 31 คน จบรัฐศาสตร์มหาบัณฑิต 38 คน จบมหาบัณฑิตทางการทูต 3 คน จบเศรษฐศาสตร์มหาบัณฑิต 32 คน รวมระยะเวลา 20 ปี มีมหาบัณฑิต 104 คน โดยเป็นผู้หญิง 1 คน คือ คุณหญิงนันทกา (นุนาค) สุประภาตะนันท์ (บุญเย็น วอทอง, มหาวิทยาลัยธรรม-

ศาสตร์และการเมือง : กำเนิดและความเกี่ยวข้องกับระบอบประชาธิปไตย พระนคร : สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ 2512 และชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 65-71) ขณะที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่เปิดสอนตั้งแต่ พ.ศ. 2459 เมื่อถึง พ.ศ. 2475 มีผู้สำเร็จการศึกษา 68 คน (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 34)

2. การบริหารแบบอิสระเป็นนิติบุคคลภายใต้การควบคุมของคณะกรรมการมหาวิทยาลัย

โดยหลักการคณะกรรมการมหาวิทยาลัย มีนายกรัฐมนตรีเป็นนายกกิตติมศักดิ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการเป็นนายก นายปรีดีในฐานะผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยเป็นอุปนายกร่วมกับนายแอล ดูปลาตร์ คณบดีและนายเดือน บุนนาค เลขาธิการมหาวิทยาลัยเป็นเลขานุการคณะกรรมการ นอกจากนั้นมีผู้ทรงคุณสมัยแรกมีพระยานิติศาสตร์ไพศาล มจ.วรรณไวทยากร วรวรรณ และพระยามานวราชเสวีต่อมาตั้งผู้ช่วยเลขาธิการอีก 2 คน คือขุนประเสริฐศุภมาตรา ผู้ช่วยเลขาธิการฝ่ายปฎิคม และนายวิจิตร ลุลิตานนท์ ผู้ช่วยเลขาธิการฝ่ายปกครอง โดยผู้มีบทบาทสำคัญที่สุดคือนายปรีดี ผู้ประศาสน์การ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ตั้งตั้งโดยสภาผู้แทนราษฎร ทำหน้าที่อุปนายกในคณะกรรมการบริหารมหาวิทยาลัย

ช่วง 2477 - 2484 คณะกรรมการมหาวิทยาลัย มธก. มีงานหลักดังนี้

ก. การพิจารณาเรื่องงบประมาณรายได้และรายจ่ายของมหาวิทยาลัย

มธก. เมื่อแรกตั้งไม่ได้เป็นหน่วยงานของรัฐ ต้องหารายได้เลี้ยงตัวเอง จึงนำเสนอไปยังแบ่งได้ ดังนี้

1) เงินโอนจากคณะนิติศาสตร์และรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จำนวน 339,906.70 บาท

2) เงินค่าสมัครเข้าศึกษาคนละ 10 บาท เข้าเรียนปีแรก 7,094 คน เก็บได้ 66,030 บาท

3)ค่าเล่าเรียนปีหนึ่งคนละ 20 บาท เก็บได้ 92,435 บาท (ให้แบ่งชำระได้ 4 งวด ๆ ละ 5 บาท)

4)เงินค่าสอบไล่ปริญญาตรีเก็บวิชาละ 3 บาท ปริญญาโทวิชาละ 5 บาท ปริญญาเอกวิชาละ 10 บาท เก็บได้ 36,335 บาท

5)เงินจากการขายตำราคำสอน ปีแรกได้รับ 41,405 บาท

6)ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2479 ได้รับเงินอุดหนุนจากรัฐบาลปีละ 50,000 บาท

7)ดอกเบียธนาคารแห่งเอเชีย กล่าวคือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2482 คณะกรรมการมหาวิทยาลัยได้มอบหมายให้หลวงประเจิดอักษรลักษณ์ (สมโภช อัครนนท์) นำเงิน 250,000 บาท ไปซื้อหุ้นของธนาคารแห่งเอเชียเพื่อการอุตสาหกรรมและพาณิชย์กรมจำกัด (เดิมชื่อธนาคารโยโกฮามา) เมื่อ พ.ศ. 2483 ทำให้ได้เป็นผู้ถือหุ้นรายใหญ่คือ 7,600 หุ้น จากจำนวน 10,000 หุ้น มีสิทธิในการบริหารงานธนาคาร และได้ดอกเบียจำนวนมากกลายเป็นรายได้หลักของ มธก. ในช่วงนั้น⁶ (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 61) ซึ่งรายได้รายการที่ 7 นี้น่าสนใจยิ่งเพราะระยะแรกเป็นช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2484-2488) ที่ผู้นำคณะราษฎรฝ่ายพ.อ.หลวงพิบูลสงครามขึ้นสู่อำนาจทางการเมือง ขณะที่นายปรีดีเป็นผู้นำเสรีไทย มี มธก. เป็นฐานที่มั่น และระยะหลังสงครามฝ่าย พ.อ.หลวงพิบูลสงครามพยายามทำลายฐานอำนาจของกลุ่มนายปรีดี โดยเฉพาะช่วงหลังรัฐประหาร 8 พฤศจิกายน 2490 ดังเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2492 ก่อนที่ มธก. ถูกบีบให้ขายหุ้นธนาคาร มธก.ได้ดอกเบียสูงมากกว่าปกติ รายได้ส่วนนี้จะหมดไปพร้อมความเปลี่ยนแปลงของอำนาจทางการเมืองของนายปรีดี และเป็นความเปลี่ยนแปลงเป็นถดถอยของ มธก. ที่ต้องกลายเป็นส่วนราชการในเวลาต่อมา

ขณะเดียวกันคณะกรรมการประจำมหาวิทยาลัยต้องพิจารณาเรื่องรายจ่ายด้วย เพราะเป็นการเลี้ยงตัวเอง⁷

ข. หน้าที่ประการที่สองของคณะกรรมการมหาวิทยาลัย

คือพิจารณาเรื่องหลักสูตรและการเรียนการสอน

หลักสูตรของ มธก. นั้น ปรีดีได้อาศัยหลักสูตรการศึกษาของฝรั่งเศสเป็นแบบอย่าง (ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล เรื่องเดียวกัน หน้า 263) เปิดเสรีให้แก่ผู้เรียนแต่เมื่อถึง พ.ศ. 2479 พบว่านักศึกษาจำนวนมากมีพื้นความรู้ไม่เพียงพอ ต้องขาดสภาพนักศึกษาจำนวนมาก คณะกรรมการมหาวิทยาลัยจึงเห็นสมควรให้มีโรงเรียนเตรียมปริญญา มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (ต.มธก.) (เหมือนเช่นทุกมหาวิทยาลัยขณะนั้นและเวลาต่อมาที่ต่างต้องการมีโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาของตนเอง)

ต.มธก. ซึ่งเป็นโรงเรียนระดับมัธยมบริบูรณ์ จึงเกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2481 - 2490 ตามข้อบังคับว่าด้วยการเตรียมปริญญามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง วันที่ 23 มีนาคม ปลายปี 2480 ผู้สมัครต้องมีอายุไม่เกิน 20 ปี สอบไล่ได้ประโยคมัธยมบริบูรณ์ (ม.8) ตามแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2478 หรือเทียบเท่า มีความประพฤติดี มีผู้รับรอง 1 คน

หลักสูตร ต.มธก. มี 2 ชั้น เน้นด้านสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ คือเตรียมปีที่ 1 เรียนวิชาภาษาไทย ภาษาบาลี ศิลธรรมและจรรยา ภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ โบราณคดี พลศึกษา ดุริยางค์ศาสตร์ สุขวิทยา เตรียมปีที่ 2 เรียนวิชาภาษาไทย ศาสนศาสตร์ ภูมิศาสตร์แสดงชนชาติ ประวัติศาสตร์สากล ปรัชญา พลศึกษา ดุริยางค์ศาสตร์ ขวเลขและพิมพ์ดีด หลักภาษาละติน ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส โดยเรียนกันที่ตึก 2 ชั้น ต่อจากตึกโดม (บริเวณคณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชีปัจจุบัน) ช่วง 8 ปี มีผู้สำเร็จหลักสูตรนี้จำนวน 5,898 คน ซึ่งในช่วงสงครามโลกเมื่อ พ.ศ. 2487 มีการเปิด ต.มธก. รุ่นพิเศษอีกแห่งที่อุบลราชธานี มีนักเรียน 118 คน เรียนจบ 112 คน (ชาญวิทย์ เกษตรศิริและคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 77-78)

ค.เรื่องเกี่ยวกับบุคลากร คณะกรรมการมหาวิทยาลัยเป็นผู้พิจารณาหลักการเกี่ยวกับการเพิ่มประสิทธิภาพของ

บุคลากร จัดสรรทุนไปศึกษาต่อต่างประเทศ แก่บรรดาเจ้าหน้าที่ ผู้ที่ได้รับทุนครั้งนั้น เช่น นายเสริม วินิจฉัยกุล นายทวี ตะเวทีกุล (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 57)

ง. การทำตำรา ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญที่ปรีดีเน้นตั้งแต่นั้น คณะกรรมการบริหารมหาวิทยาลัยชุดนี้เป็นผู้พิจารณา กำหนดแนวทางในการผลิตตำราของมหาวิทยาลัย มีการแปลตำราภาษาต่างประเทศ โดยตั้งแผนกจัดทำตำราขึ้นในยุคบุกเบิกมีเจ้าหน้าที่ 4 คน คือ นายวิจิตร ลุลิตานนท์ นายทวี ตะเวทีกุล นายเสริม วินิจฉัยกุล และขุนประเสริฐมาตรา โดยในปี พ.ศ. 2483 นายปรีดีผู้ประศาสน์การได้ยกเลิกการโรงพิมพ์นิตยสารที่ถนนสีลมให้แก่มหาวิทยาลัยพิมพ์ตำราเอง (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 57-58)

จ. การอนุมัติปริญญาและถอนชื่อนักศึกษาตลอดจนการกำหนดระเบียบข้อบังคับมหาวิทยาลัย (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 57)

การบริหารแบบอิสระและมุ่งเพื่อประชาชนเป็นหลักดังกล่าวนี้อยู่ในความใฝ่ฝันของผู้บริหารมหาวิทยาลัยสมัยหลังหลายคนตราบถึงปัจจุบัน แต่ก็ยังไม่สามารถรื้อฟื้นได้ครบถ้วน โดยมักทำได้แค่ครั้งแรกคือการบริหารแบบมีอิสระภายใน แต่มักขาดประเด็นหลังที่มุ่งเพื่อประชาชน

3. จุดเด่นประการสุดท้ายของ มธก. คือ ลักษณะเฉพาะในสาขาวิชา

หลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต ตั้งแต่ พ.ศ. 2474 มุ่งเน้นมุ่งผลิตนักกฎหมาย “ตามตัวบท” ครั้น 2474 ได้ปรับปรุงเพิ่มความคิดทางกฎหมายและการเมืองเข้าไปด้วย โดยนายปรีดีมีส่วนสำคัญในการปรับปรุงและบรรยายจนกระทั่งเมื่อเกิด มธก. นายปรีดีได้นำความคิดทางการศึกษาของฝรั่งเศสมาเป็นหลักมากขึ้น มุ่งเน้นให้ผู้ศึกษาเกิดความรู้และเพิ่มสติปัญญามากกว่าการเน้นเป็นนักวิชาชีพ (professionals) ผู้ศึกษาไม่เพียงต้องถูกกำหนดให้เรียนวิชากฎหมายแพ่ง-พาณิชย์ และกฎหมายมหาชนเท่านั้น

ต้องมีความรู้ความเข้าใจทางการเมือง เศรษฐศาสตร์ด้วย และเน้นแนวความคิดในการเข้าใจหรือปรัชญาในฐานะนักนิติศาสตร์มากขึ้น โดยระยะแรก มธก. (พ.ศ. 2477-2481) ใช้หลักสูตร 3 ปี แบ่งเป็น 6 ภาคเรียน ตามโรงเรียนกฎหมายที่คิดปรับใน พ.ศ. 2474 และเพิ่มวิชาใหม่อีกอย่างน้อย 6 วิชา คือ 1. วิชากฎหมายการคลัง 2. วิชาระเบียบวิธีปฏิบัติราชการของทบวงการเมือง 3. วิชากฎหมายรัฐธรรมนูญ 4. วิชากฎหมายเลือกตั้ง 5. หลักเศรษฐศาสตร์ 6. วิชาลัทธิเศรษฐกิจ ทั้ง 6 วิชาได้กลายเป็นชีวิตและวิญญาณทางวิชาการของ มธก. อันเป็นความ “พิเศษ” ที่นายปรีดีตั้งใจวางรากฐานไว้

ความโดดเด่นทั้งสามประการดังกล่าวของ มธก. ล้วนเป็นผลงานของนายปรีดี พนมยงค์ ที่ไม่มีสถาบันการศึกษาแห่งอื่นทั้งที่ตั้งก่อน (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตั้งเมื่อ 2495) และตั้งทีหลังสามารถทำได้ครบถ้วน

2. ในฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย (29 มีนาคม 2476 - 9 สิงหาคม 2480)

นายปรีดี ได้มีบทบาทเกี่ยวกับการศึกษาระบบโรงเรียนโดยตรงอีก 2 ส่วน คือ การศึกษาประชาบาลและการศึกษาของเทศบาล

เมื่อแรกสถาปนากระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ. 2435 กระทรวงมหาดไทยมีบทบาทหน้าที่ในการจัดการศึกษาเพื่อสร้างเอกภาพแห่งชาติ โดยทำหน้าที่จัดการศึกษาระดับต้นในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักรในรูปโรงเรียนวัดและโรงเรียนประชาบาล ตามลำดับ อาศัยโครงสร้างของมหาดไทยระดับฐานรากคือกำนันแพทยประจำตำบลทำงานร่วมกับเจ้าอาวาสวัดจัดตั้งโรงเรียน ชักนำเด็กให้เข้าเรียน หาครูสอน หาเงินบำรุงโรงเรียน จัดการให้มีการเล่าเรียนเพียงพอกแก่จำนวนเด็กที่มีอายุสมควรเข้าเล่าเรียนทั่วทุกตำบล โดยมีการเก็บเงินบำรุงการศึกษาเรียกว่า “เงินศึกษาพลี” จากชายฉกรรจ์คนละ 1-3 บาท ตาม

ความเหมาะสมของแต่ละท้องถิ่น⁸ ครูผู้สอนมิได้มีฐานะเป็นข้าราชการจนกระทั่งหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2491 จึงได้เปลี่ยนฐานะจากลูกจ้างประจำเป็นข้าราชการ

งานการจัดการศึกษาขั้นต้นที่เรียกว่าการศึกษาประชาบาลนี้ขยายตัวกว้างขวางเป็นการศึกษาภาคบังคับเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 และถูกเปลี่ยนสังกัดไปอยู่กระทรวงศึกษาธิการในเวลาต่อมา และกลับมาสังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัดกระทรวงมหาดไทยอีกครั้งในระหว่าง พ.ศ. 2509 - 2523 ก่อนมีการจัดองค์กรใหม่เป็นคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติใน 1 ตุลาคม พ.ศ. 2523

ภารกิจของกระทรวงมหาดไทยสมัยผู้นำ “คณะราษฎร” บริหารจึงต้องร่วมมือกับกระทรวงศึกษาธิการดำเนินการให้บรรลุเป้าหมาย คือ “จะต้องให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร” ตามหลัก 6 ประการของ “คณะราษฎร” และเร่งดำเนินการจัดการศึกษาให้ทันเงื่อนไขที่กำหนดในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม ฉบับ 24 มิถุนายน 2475 มาตรา 10 ของคณะราษฎร ซึ่งกำหนดให้มีการเลือกตั้งทางตรงและยกเลิกสมาชิกประเภทที่ 2 ซึ่งมาจากการแต่งตั้งไปได้เมื่อ “จำนวนราษฎรทั่วพระราชอาณาเขตได้สอปลั้ววิชาประถมศึกษาได้เป็นจำนวนเกินกว่าครึ่ง และอย่างช้าต้องไม่เกิน 10 ปี นับแต่วันใช้รัฐธรรมนูญนี้” และตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม ฉบับ 10 ธันวาคม 2475 มาตรา 65 ที่กำหนดไว้ทำนองเดียวกัน

ช่วงนายปรีดีเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยซึ่งร่างและดำเนินการตามพระราชบัญญัติเทศบาล พ.ศ. 2476 จึงได้มีการจัดตั้งเทศบาล และให้เทศบาลจัดการศึกษาขั้นต้นในสังกัดกระทรวงมหาดไทย โดยใน พ.ศ. 2478 ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2478 โอนโรงเรียนในเขตเทศบาลทุกแห่งให้เทศบาลซึ่งสังกัดกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ดำเนินการตั้งแต่ 24

พฤศจิกายน 2478 และได้สนับสนุนกระทรวงศึกษาธิการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาให้ครบทุกตำบลทั่วประเทศ โดยภายในกรุงเทพ - ธนบุรี ซึ่งเดิมอยู่ในอำนาจบริหารของกระทรวงนครบาลนั้น ได้ประกาศใช้พรบ. ประถมศึกษาครบทุกตำบลทั้งหมด 373 ตำบล ใน พ.ศ. 2476 และประกาศใช้ พ.ร.บ. ประถมศึกษาครบทุกตำบลทั่วประเทศใน พ.ศ. 2478

ตาม พ.ร.บ.ประถมศึกษา พ.ศ. 2478 นั้น โรงเรียนประถมศึกษาจะมี 4 ประเภท คือ (1) โรงเรียนรัฐบาล ซึ่งกระทรวงศึกษาธิการจัดตั้งด้วยงบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการ (2) โรงเรียนประชาบาล ซึ่งมี 2 แบบ คือแบบแรกเป็นโรงเรียนประถมศึกษาที่ประชาชนในตำบลหนึ่งหรือหลายตำบลจัดตั้งขึ้น ดำรงอยู่ด้วยทรัพย์สินของประชาชนเอง แบบที่สองเป็นโรงเรียนประถมศึกษาที่นายอำเภอจัดตั้งขึ้น และดำรงอยู่ด้วยเงินของประชาชนหรือเงินช่วยการประถมศึกษาในงบประมาณของกระทรวงธรรมการหรือทั้งสองประการ (3) โรงเรียนเทศบาลหมายถึงโรงเรียนประถมศึกษาที่เทศบาลจัดตั้งขึ้นหรือได้รับโอนมาและดำรงอยู่ด้วยเงินรายได้ของเทศบาล (4) โรงเรียนราษฎร์ ซึ่งเป็นโรงเรียนประถมศึกษาของเอกชน

บทบาทในการเกณฑ์เด็กอายุ “ย่างเข้าปีที่ 8 - ย่างเข้าปีที่ 15” เข้าเรียน⁹ เป็นบทบาทของนายอำเภอซึ่ง พ.ร.บ. ประถมศึกษา 2478 กำหนดให้นายอำเภอประกาศแก่ราษฎรในท้องที่ของตน ให้บิดามารดาหรือผู้ปกครองของเด็กที่มีอายุถึงเกณฑ์ที่จะต้องเข้าเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษาในปีต่อไป ไปแจ้งความตามรายการสำรวจเด็กต่อเจ้าพนักงานยังสถานที่ภายในตำบลและภายในเวลาที่นายอำเภอกำหนด ดังนั้นด้วยความร่วมมือของกระทรวงมหาดไทยจึงสามารถจัดตั้งโรงเรียนประชาบาลได้ครบทุกตำบลทั่วประเทศใน พ.ศ. 2479 อันเป็นปีที่ประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2479 (ประกาศใช้ 17 มีนาคม ปลายปี 2479) ซึ่งมุ่งหมายให้ประชาชนทุกคนได้รับการศึกษาเพื่อจะได้ทำหน้าที่พลเมืองตามระบอบ

รัฐธรรมนูญได้เต็มที่

หลักสูตรชั้นประถมศึกษา พ.ศ. 2480 ได้เปลี่ยนแปลงให้ส่งเสริมระบอบรัฐธรรมนูญ โดยกำหนดเนื้อหาดังนี้

1) หน้าที่พลเมือง ให้รู้หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อครอบครัว ต่อหมู่คณะ ต่อชาติ ต่อศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ

2) ระบอบรัฐธรรมนูญ ให้รู้จักสิทธิและหน้าที่ของชนชาวสยามตอบทบทวนรัฐธรรมนูญ เป็นต้นว่ามีความเคารพกฎหมาย ป้องกันประเทศชาติ ช่วยเหลือราชการ และการเลือกตั้ง

3) การปกครองท้องถิ่น ให้รู้จักการปกครองส่วนภูมิภาคและเทศบาล

4) วันสำคัญ ให้รู้จักวันสำคัญต่าง ๆ และหน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อวันนั้น ๆ เช่น วันฉลองรัฐธรรมนูญ (ดู ระลึกธานี, หน้า 121-136)

การส่งเสริมให้การจัดการศึกษาสำหรับประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศผ่านโรงเรียนประชาบาล และโรงเรียนเทศบาลในสังกัดกระทรวงมหาดไทยประสานกับการสนับสนุนให้กระทรวงศึกษาธิการสามารถจัดตั้งโรงเรียนประถมศึกษา ได้ครบทุกตำบลทั่วประเทศเป็นภารกิจสำคัญอย่างหนึ่งของนายปรีดีในฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย และผู้นำในคณะราษฎร ทั้งเป็นการสานต่อกระแสความคิด “ยกคนทั้งชาติ” หรือ “ยกมนุษยชนทั้งกระบี่” ที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน) เคยเสนอไว้ในสมัยรัชกาลที่ 6 และได้มีโอกาสมาเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองคนแรก (10 ธันวาคม 2475 - 1 เมษายน 2476 / 1 เมษายน 2476 - 20 มิถุนายน 2476 / 21 มิถุนายน 2476 - 16 ธันวาคม 2476) ให้ปรากฏเป็นรูปธรรมมากขึ้น

ช่วงดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยนั้น เกิดความขัดแย้งระหว่างรัฐบาลและสภาผู้แทนราษฎรกับรัชกาลที่ 7 หลายเรื่องอย่างรุนแรง ในที่สุดรัชกาลที่ 7 ขณะประทับที่ประเทศอังกฤษได้ประกาศสละราชสมบัติ

ในวันที่ 2 มีนาคม ปลายปี 2477 สภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติเห็นชอบให้สถาปนาพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอาณันทมหิตลเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสืบสันตติวงศ์ แต่โดยที่ขณะนั้นรัชกาลที่ 8 มีพระชนมายุ 10 พรรษา จำเป็นต้องมีคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์¹⁰

4. ช่วงดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ (12 กุมภาพันธ์ ปลายปี 2478 - 16 ธันวาคม 2480)

นายปรีดีได้ทำงานสำคัญที่สร้างความเจ็บปวดใจแก่คนไทยตลอดมาตั้งแต่ พ.ศ. 2398 คือการแก้ไขสนธิสัญญาไม่เสมอภาคที่รัฐบาลสยามทำไว้กับ 12 ประเทศเกิดสิทธิภายนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) จนสยามสูญเสีย “เสรีภาพ” ด้านการศาลและข้อกำหนดเก็บภาษีขาเข้าได้เพียงร้อยละสามที่ทำให้สยามเสีย “เสรีภาพ” ด้านเศรษฐกิจ โดยนายปรีดี ในฐานะผู้นำคณะราษฎรที่ประกาศหลัก 6 ประการในการ “ยึดถือหลักเอกราชเป็นแนวบริหารราชการแผ่นดิน” ในฐานะนักกฎหมายที่มีโอกาสดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศได้ใช้ความอุตสาหะพยายามเจรจาตั้งแต่ พ.ศ. 2478 จัดทำประมวลกฎหมายครอบครัว ประกาศใช้ตั้งแต่ 1 ตุลาคม 2478 และร่างสนธิสัญญาเสมอภาค เพื่อให้ไทยมีอิสรภาพสมบูรณ์ในทางการศาลและทางภาษีศุลกากร จนสามารถแก้ไขได้สำเร็จตั้งแต่ พ.ศ. 2479 โดยมี ดร.พรานซีส บี แซร์ (พระยาภักยบาลไมตรี) อดีตที่ปรึกษาราชการกระทรวงการต่างประเทศเป็นกำลังสำคัญในการติดต่อสหรัฐอเมริกา ยอมตกลงทำสนธิสัญญาเช่นสัญญากัน ณ กรุงเพท เมื่อ 13 พฤศจิกายน 2480 และแลกเปลี่ยนสัตยาบันสัญญากันในวันที่ 1 ตุลาคม 2481 อังกฤษยอมลงนามในวันที่ 23 พฤศจิกายน 2480 และแลกเปลี่ยนสัตยาบันสัญญาดำเนินตามลำดับ โดยฝรั่งเศสยอมลงนามในวันที่ 9 ธันวาคม 2480 และแลกเปลี่ยนสัตยาบันสัญญาครั้งสุดท้ายในวันที่ 27 มกราคม ปลายปี 2481 (ดู ทรงศรี อาจอรุณ การแก้ไข

สนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับประเทศมหาอำนาจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยแห่งประเทศไทย 2506, หน้า 279-295)

กล่าวได้ว่าใน พ.ศ. 2481 ช่างนายปรีดีเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศทำให้ประเทศไทยมีฐานะเป็นประเทศเอกราชโดยสมบูรณ์หลังจากเสีย “เสรีภาพ” ด้านการศาลและเศรษฐกิจมาเป็นเวลา 83 ปี (พ.ศ. 2398-2481) ซึ่งส่งผลต่อวงการศึกษานอกระบบโรงเรียนด้วย เพราะบรรดาสื่อมวลชนที่เคยมีอภิสิทธิ์ จากสิทธิสภาพนอกอาณาเขตก็เริ่มมีสิทธิจำกัดลง

5. ช่วงดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง (20 ธันวาคม 2481 – 16 ธันวาคม 2484) ในรัฐบาลชุด พ.อ.หลวงพิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีครั้งแรก (16 ธันวาคม 2481 – 6 มีนาคม 2485)

นายปรีดีได้ทำงานสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทางตรงและทางอ้อมสำเร็จทั้งสองด้าน คือ

1. ด้านงานในตำแหน่งหน้าที่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง

1.1 ให้ยกเลิกการเก็บเงินรัชูปการหรือเงินค่าราชการ หรือเงินแทนแรงงานที่เก็บมาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราช (สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไพโรหหลวงต้อง “เข้าเดือน” หรือรับราชการปีละ 3 เดือน หรือจ่ายเป็นเงินแทนแรงงานเดือนละ 6 บาท รวมปีละ 18 บาท ไพโรหหลวงต้อง “เข้าเดือน” ปีละ 1 เดือนหรือจ่ายเงินแทนแรงงานปีละ 6 บาท ทาสต้องเจ้าเดือนปีละ 8 วัน หรือจ่ายเงินแทนปีละ 6 สลึง

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2442 ได้ปรับอัตราค่าเสีย “เงินค่าราชการ” ที่แตกต่างกันจาก 2-18 บาท มาเก็บ

ขายจกรจายอายุ 18 ปีขึ้นไป - 60 ปี ในอัตรา 6 บาทเท่ากัน ราษฎรมณฑลใดขัดสนก็ลดหย่อนลงได้เช่นมณฑลชุมพร และมณฑลนครศรีธรรมราชเก็บคนละ 2 บาท ในเมืองเสียมราฐเก็บคนละ 3 บาท เป็นรายได้ของแผ่นดินที่สำคัญรายการหนึ่งเมื่อเทียบกับรายได้แผ่นดินทั้งหมด เช่น ในปี 2445 เก็บเงินค่าราชการได้ถึง 3,981 บาท ขณะที่เงินรายได้แผ่นดินทั้งหมดได้ 39,423 บาท คิดเป็นร้อยละได้ 10.08 ของรายได้แผ่นดิน (ดู อัญชลี สุสัยพันธ์ ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524 หน้า 215, 254, 279, 284)

เงินค่าราชการนี้ในสมัยรัชกาลที่ 6 เรียกว่าเงินรัชูปการ และในสมัยรัชกาลที่ 7 ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองได้ประกาศใช้ พ.ร.บ.รัชูปการใหม่ใน พ.ศ. 2469 มีผลเพิ่มเงินรายได้แผ่นดินมากขึ้นถึง 3 ล้านบาท (พรเพ็ญ อันตระกูล การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517 หน้า 207) ขณะที่เงินส่วนนี้สร้างความเดือดร้อนแก่ราษฎรหลายแห่ง ราษฎรยอมใช้แรงงานในการทำโยธาแทนการจ่ายเงินกว่าจะยกเลิกเงินรายได้แผ่นดินส่วนนี้ได้นับว่ายากยิ่ง ซึ่งนอกจากการยกเลิกการเก็บเงินค่าราชการแล้วยังได้ยกเลิกภาษีอากรอื่น เช่น ภาษีค่าน้ำ ภาษีสวน ภาษีไร่ไถ่ ภาษีไร่ยาสูบเพื่อให้เป็นไปตามกฎหมายประมวลรัษฎากร (Revenue Code) ที่นายปรีดีเป็นกำลังสำคัญในการร่างและดำเนินการด้วย ส่งผลทางอ้อมต่อการศึกษาที่ราษฎรไม่ต้องมีภาระทางการเงินตราหนัก ได้มีโอกาสส่งบุตรหลานเข้ารับการศึกษานอกระบบโรงเรียนได้

1.2 การออกประกาศพระราชบัญญัติโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินของพระคลังข้างที่ ที่ตำบลปทุมวัน อันติดต่อกับวังกลางทุ่งเนื้อที่ 1,309 ไร่ อันเป็นที่ตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยให้เป็นของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยใน พ.ศ. 2482

มีนาคม 2510, หน้า 28) ซึ่งนับเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการศึกษาของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยโดยตรงตราบถึงปัจจุบัน (แต่ไม่พบว่ามีการกล่าวถึงคุณูปการข้อนี้ของนายปรีดีเลย)

1.3 การร่างพระราชบัญญัติงบประมาณเพื่อให้มีการใช้งบประมาณแผ่นดินที่มาจากภาษีอากรของราษฎรอย่างรัดกุมและเกิดประโยชน์สูงสุด พระราชบัญญัติงบประมาณประจำปีต้องมีการแยกประเภทรายได้ มีการแยกจ่ายเป็นรายการกระทรวง โดยอยู่ในอำนาจของสภาผู้แทนราษฎรแทนที่จะเป็นของฝ่ายบริหารที่กลายเป็นแนวทางทำงานเพื่อประชาชนและประเทศชาติสืบมา (สันติสุข โสภณสิริ *หนึ่งศตวรรษ ปรีดี พนมยงค์* 2540 หน้า 22-23)

2. ในด้านส่วนตัว พ.ศ. 2483 นายปรีดีได้เขียนนวนิยายถึงประวัติศาสตร์และสร้างภาพยนตร์เรื่องพระเจ้าช้างเผือกเป็นภาษาอังกฤษ เพื่อสื่อถึงต่างชาติโดยใช้เค้าโครงประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาตอนสงครามช้างเผือกมาผสมกับสงครามยุทธหัตถีของพระนเรศวร โดยเสนอแนวคิดที่ว่าสงครามที่แท้จริงเป็นเรื่องของผู้ปกครอง การทำสงครามพิชิตกันไม่ควรทำในความหมายที่ใช้กำลังเข่นฆ่ากัน ควรให้คุณค่าแก่สันติภาพ แม้จะต้องรบกันก็ให้ทำลายเฉพาะผู้ปกครองมิต้องถึงขั้นทำลายชีวิตมวลราษฎร

ในการสร้างภาพยนตร์เรื่องพระเจ้าช้างเผือกของ Pridi's Production ในเดือนมีนาคม 2483 มีการคัดเลือกนักแสดงที่ดึกโดมโน มธก. กษัตริย์และเสนาดิซึ่งมีบทพูดเป็นภาษาอังกฤษใช้อาจารย์สอนภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสจากโรงเรียนอัสสัมชัญ นางเอกของเรื่องใช้นักศึกษา มธก. รุ่น 3 คือ ไพลิน นิลรังษี เป็นผู้แสดงและบรรดาพลทหารก็ใช้นักศึกษา มธก. ภาพยนตร์เรื่องนี้ฉายครั้งแรกในกรุงเทพเมื่อประมาณเดือนกรกฎาคม 2483 ก่อนวันที่นักศึกษา มธก. นักเรียนเตรียม มธก. ออกเดินทางขึ้นเรือรบดินแดนจากอินโดจีนของฝรั่งเศส

ใน 8 ตุลาคม 2483 และก่อนสงครามโลกเข้าสู่สยาม

บทประพันธ์ของนายปรีดีและภาพประกอบบางตอนจากภาพยนตร์เรื่องนี้ได้รับการรวบรวมตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองเมื่อพฤษภาคม 2484 (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 112) ก่อนกองทัพญี่ปุ่นบุกเข้าสยาม (8 ธันวาคม 2484) นับเป็นการ “ให้การศึกษา” นอกกระบบโรงเรียนแก่ชนชั้นปกครอง ปัญญาชน นักการทูต และผู้สนใจขณะนั้นและในปัจจุบันได้กลายเป็น “สื่อการศึกษา” ที่ได้อย่างหนึ่งของนักศึกษาและประชาชนทั่วไปช่วงดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง (20 ธันวาคม 2481 - 16 ธันวาคม 2484) นายปรีดีมีเรื่องขัดแย้งกับ พ.อ.หลวงพิบูลสงคราม ผู้นำรัฐบาล และหลวงวิจิตรวาทการ (กิมเหลียง) อธิบดีกรมศิลปากร รัฐมนตรีร่วมรัฐบาลหลายเรื่องโดยนายปรีดีต้องกลายเป็นเสียงข้างน้อย ประเด็นที่กลายเป็นประเด็นทางวิชาการในเวลาต่อมาประเด็นหนึ่งคือชื่อประเทศที่หลวงวิจิตรวาทการ (กิมเหลียง) เสนอให้เปลี่ยนจาก “สยาม” เป็น “ประเทศไทย” (Thailand) ขณะที่นายปรีดีต้องการให้ใช้คำว่า “สยาม” (Siam) ต่อไป และเมื่อแพ้คะแนนเสียงนายปรีดีเสนอว่าเมื่อต้องการเปลี่ยนเป็น Thailand ควรใช้คำว่า Muang Thai ในภาษาอังกฤษ และคำ Muangthai ในภาษาฝรั่งเศส แต่คณะรัฐมนตรีและสภาผู้แทนราษฎรเห็นชอบด้วยกับคำว่า “ประเทศไทย” (Thailand) โดยสภาผู้แทนราษฎรมีมติเห็นชอบและคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้ลงนามตราเป็นรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม 2482 (สุพจน์ ด้านตระกูล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 100-102)

ส่วนเรื่องที่นายปรีดีขัดแย้งกับจอมพลหลวงพิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี " เริ่มตั้งแต่ความคิดเห็นต่างกันในกรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ต่อเหตุการณ์อินโดจีน แต่ไม่แตกหัก มาขัดแย้งอย่างเปิดเผยเมื่อนายปรีดีคัดค้านใน

แตกหัก มาขัดแย้งอย่างเปิดเผยเมื่อนายปรีดีคัดค้านในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีวันที่ 8 ธันวาคม 2484 ว่าไม่เห็นด้วยที่จะเข้าร่วมในแผนป้องกันประเทศกับญี่ปุ่น นายปรีดีเห็นว่าควรยินยอมญี่ปุ่นเฉพาะในเรื่องทางทหารเท่านั้น ในเรื่องอื่นโดยเฉพาะเศรษฐกิจการคลังญี่ปุ่นต้องให้ความเคารพความเป็นเอกราชของไทย ไม่ควรทำสนธิสัญญากับญี่ปุ่นในลักษณะที่ผูกมัดให้ไทยต้องเป็นศัตรูกับฝ่ายสัมพันธมิตร แต่จอมพลหลวงพิบูลสงครามและรัฐมนตรีคนอื่น เช่น หลวงวิจิตรวาทการ นายพันโทประยูร ภมรมนตรี นายพลตรีหลวงเสรีเริงฤทธิ์ นายวณิช ปานะนนท์ สนับสนุนฝ่ายญี่ปุ่น

ในวันที่ 17 ธันวาคม 2484 จอมพลหลวงพิบูลสงครามจึงลดอำนาจรัฐมนตรีของนายปรีดีด้วยการเสนอแต่งตั้งนายปรีดีเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ รัฐมนตรีที่เห็นด้วยกับนายปรีดีก็ต้องลาออก คือ นายวิลาส โอสถานนท์ และนายดิเรก ชัยนาม โดยนาย

ดิเรกได้รับการแต่งตั้งเป็นเอกอัครราชทูตประจำญี่ปุ่น แทนเมื่อ 5 มกราคม 2484 นายปรีดีในฐานะผู้ประสานงานกับ “องค์การต่อต้านญี่ปุ่น” และ “เสรีไทย” ขณะเดียวกันก็ยอมให้ฝ่ายรัฐบาลใช้พื้นที่ มธก. เป็นค่ายกักกัน “ชนชาติศัตรู” คือ คนสัญชาติอังกฤษและอเมริกัน ในช่วง 18 ธันวาคม 2484 - 10 เมษายน 2488 จนกระทั่งสิ้นสงครามโลก นายปรีดีในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้ประกาศสันติภาพเมื่อ 16 สิงหาคม 2488 และใช้ มธก. เป็นที่ตั้งสำนักงานร่วมมือกับสหประชาชาติ (ส.ร.ส) ในการควบคุมดูแลทรัพย์สินของญี่ปุ่น (ชาญวิทย เกษตรศิริ และคณะ. เรื่องเดียวกัน, หน้า 115-125)

ช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่สองนี้ในปี พ.ศ. 2486 ได้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นตามความต้องการของส่วนราชการ 3 แห่ง คือ (1) มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ตามความต้องการของกระทรวงสาธารณสุข (2) มหาวิทยาลัย

เกษตรศาสตร์ (2 กุมภาพันธ์ 2486) รวมกิจการวิทยาลัยเกษตรกรรมบางเขนเข้ากับโรงเรียนวนศาสตร์ของกรมป่าไม้ และ (3) มหาวิทยาลัยศิลปากร (2486) เพื่อยกฐานะโรงเรียนศิลปากรให้สูงขึ้น และส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติ (ไพฑูริย์ สีนลารัตน์. พัฒนาการของมหาวิทยาลัยในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ ครุศาสตรมหาบัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2516, หน้า 73-77) โดยทั้ง 3 แห่งเป็นมหาวิทยาลัยเฉพาะสาขาวิชาเหมือน มธก. แต่ก็ป็นมหาวิทยาลัย “ปิด” เช่นเดียวกับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2459)

เมื่อใกล้สิ้นสงครามโลกครั้งที่สอง จอมพล ป. พิบูลสงครามต้องลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี (กรกฎาคม 2487) เพราะแพ้ดินในสภาผู้แทนราษฎรในการพิจารณาร่างพระราชกำหนดระเบียบราชการบริหารนครบาลเพชรบูรณ์ กับพระราชกำหนดจัดสร้างพุทธมณฑลพันตรีวงศ์ อภัยวงศ์ ได้เป็นนายกรัฐมนตรี (1 สิงหาคม 2487 - 31 สิงหาคม 2488) และมอบให้นายทวิ บุญยเกตุ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ทำหน้าที่ประสานงานกับเลขาธิการ มธก. คือนายวิจิตร ลุลิตานนท์

เมื่อสิ้นสงครามโลก นายทวิ บุญยเกตุ ก็ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีระยะหนึ่ง (17 วัน : 31 สิงหาคม 17 กันยายน 2488) โดยคณะทำงานเสรีไทยในประเทศดลให้ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช มาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี (17 กันยายน 2488 - 31 มกราคม 2489) ช่วง ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรีนี้ นายปรีดีในวัย 45 ปี ได้รับการประกาศยกย่องเป็น “รัฐบุรุษอาวุโส” เมื่อ 8 ธันวาคม 2488 ให้มีหน้าที่รับปรึกษากิจการราชการแผ่นดิน (ดูราชกิจจานุเบกษา เล่ม 62 ตอน 70 วันที่ 11 ธันวาคม 2488)

หลังเลือกตั้ง มกราคม 2489 นายควง อภัยวงศ์ ได้กลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้ง (31 มกราคม - 24 มีนาคม 2488) ขณะที่นายปรีดีได้รับการเลือกตั้งเป็นสมาชิกพฤฒิสภาในเดือนพฤษภาคม 2489 จนกระทั่ง

นายควงลาออกจากตำแหน่งเพราะแพ้ดินในสภาผู้แทนฯ เกี่ยวกับร่าง พ.ร.บ.คุ้มครองค่าใช้จ่ายของประชาชนในภาวะคับขันที่นายทองอินทร์ ภูมิพัฒน์ เสนอเมื่อ 14 มีนาคม 2489 นายปรีดีก็ได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรีต่อเนื่อง 3 วาระสั้นๆ ในช่วงเวลาไม่ถึง 1 ปี (24 มีนาคม - 1 มิถุนายน 2489 / 8 มิถุนายน - 9 มิถุนายน 2489 / 11 มิถุนายน - 23 สิงหาคม 2489) โดยมีนายเดือน บุนนาค เลขาธิการ มธก. คนแรกเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (24 มีนาคม - 1 มิถุนายน 2489 / 11 มิถุนายน - 23 สิงหาคม 2489 / 23 สิงหาคม 2489 - 30 พฤษภาคม 2490 - 8 พฤศจิกายน 2490) นายวิจิตร ลุลิตานนท์ เลขาธิการ มธก.คนที่สองเป็นรัฐมนตรี (1 กันยายน - 17 กันยายน 2488 / 17 กันยายน 2488 - 24 มกราคม 2489) เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการคลัง (24 มีนาคม 2489 - 7 มิถุนายน 2489) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง (24 สิงหาคม - 29 พฤษภาคม 2490 / 31 พฤษภาคม - 8 พฤศจิกายน 2490) และนายทวิ ตะเวทิกุล แห่ง มธก. เป็นรัฐมนตรี (1 กันยายน 2488 - 17 กันยายน 2488 / 17 กันยายน 2488 - 24 มกราคม 2489) (ชาญวิทย์ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 130-131) จึงดูเหมือนเป็นยุคทองของนายปรีดีและคณะจาก มธก.

5. ช่วงดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

รัฐบาลชุดแรกของนายปรีดีได้แถลงนโยบายบริหารราชการแผ่นดินต่อสภาผู้แทนฯ เมื่อ 25 มีนาคม 2489 มีนโยบายที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาตอนหนึ่ง ดังนี้

“การศึกษา รัฐบาลนี้ยอมรับการเข้าร่วมมือของเอกชน ในการจัดตั้งโรงเรียนและการจัดทำตำราเรียน และในระยะเวลาอันใกล้กับสมัยการศึกษานี้ รัฐบาลจะเอาใจใส่เป็นพิเศษในเรื่องสถานที่เล่าเรียนและตำราที่ใช้ในการเรียน รัฐบาลจะจัดการตามความสามารถให้นักเรียนมีที่เรียนและตำราเรียนให้ทั่วถึง” (อ้างใน ระลึก ถานี, เรื่องเดียวกัน,

หน้า 227)

เดือนต่อมาในวันที่ 9 พฤษภาคม 2489 ได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2489 ทำให้มีพรรคการเมืองขึ้นอย่างเป็นทางการขึ้นเป็นครั้งแรก มีผลให้มีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลนายปรีดีได้กลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีครั้งที่สองในวันที่ 8 มิถุนายน 2489 แต่ยังไม่ทันประกาศแต่งตั้งคณะรัฐมนตรี นายปรีดีก็ต้องลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเพราะเกิดเหตุร้ายแรงกรณีรัชกาลที่ 8 สวรรคตในเช้าวันที่ 9 มิถุนายน 2489 แต่สภาผู้แทนฯ ก็ยังเห็นสมควรเสนอให้นายปรีดีเป็นนายกรัฐมนตรีต่อไป ในรัฐบาลชุดที่ 3 ของนายปรีดี (11 มิถุนายน - 23 สิงหาคม 2489) ได้มีการแถลงนโยบายต่อสภาผู้แทนเมื่อ 13 มิถุนายน 2489 มีนโยบายเกี่ยวกับการศึกษาดังนี้

“การศึกษา รัฐบาลนี้จะวางแผนการศึกษาชาติให้มีรากฐานถาวร แนวทางการศึกษาคงแบ่งเป็นสามัญศึกษากับอาชีวศึกษา หลักสูตร ตำราเรียนจะปรับปรุงใหม่ให้เหมาะสมกับความต้องการของประเทศ และความเป็นอยู่ของท้องที่ โดยให้ผู้ได้รับการศึกษารู้จักค้นคว้าหาเหตุผลและศีลธรรมอันดีงาม ทั้งมีความรู้อันจำเป็นที่จะประกอบอาชีพตามที่ตนต้องการ เฉพาะอย่างยิ่งในทางเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม การศึกษาที่ดีต้องมีครูดี ฉะนั้นการศึกษาวิชาครู การบำรุงฐานะของครูให้เป็นที่ยศหรือนับถือแก่บรรดาศิษย์จึงเป็นภาระอันยิ่งใหญ่ของกระทรวงศึกษาธิการ” (อ้างใน ระลึก ธาณี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 228)

เห็นได้ชัดว่ารัฐบาลของนายปรีดีทั้งครั้งที่ 1 และ 3 เน้นความสำคัญของตำราเรียนที่ต้องปรับปรุงให้ทันสมัย และมุ่งให้ผู้เรียนรู้จักค้นคว้าหาเหตุผล มีศีลธรรมเมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วมีงานทำ โดยเน้นความสำคัญของครู และเปิดโอกาสให้ภาคเอกชนเข้ามีส่วนร่วมในการจัด

การศึกษามากขึ้น โดยก่อนหน้านั้นนายปรีดีและผู้ร่วมงานคือนายทวิ บุญเขต และนายเดือน บุญนาค ได้มีส่วนในการผลักดันรัฐบาลชุดนายควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรี นายทวิ บุญเขต เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษา นายเดือน บุญนาค เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (1 สิงหาคม 2487 - 31 สิงหาคม 2488) ยกฐานะองค์การวิชาชีพครูจาก “สามัคยาจารย์” เป็นนิติบุคคลเรียกว่า “คุรุสภา” ตามพระราชบัญญัติครู พ.ศ. 2488

อนึ่ง ตลอดช่วงที่นายปรีดีมีบทบาททางการเมืองตั้งแต่ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา รัฐบาล “คณะราษฎร” ได้มีการขยายการศึกษาระดับประถมศึกษาซึ่งเป็นการศึกษาภาคบังคับทั่วประเทศและการศึกษาระดับสูงในหลายแห่ง จำเป็นต้องจัดตั้งสถาบันผลิตครูเพิ่มขึ้นหลายแห่งทั่วประเทศ คือ เพชรบุรีวิทยาลัยการณ กรุงเทพมหานคร (2475) สงขลา (2476) พิษณุโลก (2476) สอนดุสิต (2477) ยะลา (2479) นครปฐม (2479) สอนสุนันทา (2480) พระนครศรีอยุธยา (2483) จันทระเกษม (2484)

ขณะเดียวกันรัฐบาล “คณะราษฎร” ได้เน้นการศึกษาสายอาชีวศึกษาเพื่อให้ผู้เรียนประกอบอาชีพได้แต่ขณะนั้นยังไม่มีสถาบันฝึกหัดครูโดยตรง จึงได้จัดให้มีการอบรมวิชาชีพแก่ครูประจำบาลที่มีวุฒิสามัญศึกษาใน พ.ศ. 2480 จำนวน 7 สาขาวิชา คือ ช่างไม้ ช่างปูน ช่างจักสาน ช่างทอผ้า ช่างโลหะ ช่างตัดเสื้อ และการช่างสตรี เมื่อผ่านการอบรม 1 ปี จะส่งไปเป็นครูอาชีวศึกษาตามโรงเรียนอาชีวศึกษาในจังหวัดต่างๆ เพื่อมุ่งผลิตนักเรียนสายอาชีพให้ออกมาทำงานในท้องถิ่นของตน (ดู สมโชติ อ๋องสกุล, การศึกษาในสังคมไทย 2541, หน้า 223)

ในปีเดียวกันนั้น (2480) รัฐบาลชุดพระยาพหลพลพยุหเสนา ซึ่งนายปรีดีร่วมด้วยนั้น ได้แถลงนโยบายการจัดการศึกษาผู้ใหญ่ด้วย ได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการพิจารณาเกี่ยวกับการศึกษาผู้ใหญ่เรื่องการจัดแนวทางการศึกษาผู้ใหญ่ใน พ.ศ. 2481 ได้ส่งเจ้าหน้าที่กระทรวงศึกษา

ธิการไปศึกษาดูงานวิธีการจัดการศึกษาผู้ใหญ่ในยุโรปและอเมริกาเป็นเวลา 2 ปี ต่อมาจึงมีการจัดตั้งกองการศึกษาผู้ใหญ่ในสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการตั้งแต่ 6 สิงหาคม 2483 เพื่อรณรงค์ให้ผู้ใหญ่รู้หนังสือ (ดู สมโชติ อ๋องสกุล การศึกษาในสังคมไทย, หน้า 216) จำนวนผู้ใหญ่ที่รู้หนังสือในปี พ.ศ. 2480 ร้อยละ 31.20 ได้เพิ่มเป็นร้อยละ 53.80 ใน พ.ศ. 2490 (ระลึก ธาณี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 238) นับเป็นการวางรากฐานสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่นายปรีดีมีส่วนร่วม

อย่างไรก็ตามหลังกรณีสวรรคต ทำให้นายปรีดีต้องเผชิญกับการวิพากษ์วิจารณ์หนักจากพรรคฝ่ายค้าน (ประชาธิปไตย ยุค ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นเลขาธิการพรรค) และประชาชนผู้สนใจนายปรีดีในวัย 46 ปี จึงต้องตัดสินใจลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในวันที่ 20 สิงหาคม 2489 ด้วยเหตุผลว่า “ได้ตรากตรำทำงานฉลองคุณประเทศชาติมาเป็นเวลาพอสมควร รู้สึกว่าอนามัยเสื่อมโทรมลง ไม่สามารถปฏิบัติภารกิจของรัฐบาลได้เต็มที่” (อ้างใน ประทีป สายเสน กบฏวังหลวงกับสถานะของปรีดี พนมยงค์ กรุงเทพฯ : อักษรสารสิน, 2532, หน้า 45)

กระนั้นก็ตาม นายเดือน บุนนาค เพื่อนร่วมงานที่ใกล้ชิดยังคงมีโอาสสานต่อความคิดของนายปรีดีในฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการจนถึงรัฐประหาร 8 พฤศจิกายน 2490 ในรัฐบาลต่อจากนายปรีดี คือ รัฐบาลของพลเรือตรีวัลย์ธำรงนาวาสวัสดิ์ (23 สิงหาคม 2489 - 30 พฤษภาคม 2490 / 30 พฤษภาคม - 8 พฤศจิกายน 2490) ส.ส.อยุธยาเพื่อนร่วมโรงเรียนมัธยมศึกษา ได้แถลงนโยบายส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาต่อรัฐสภาในทำนองเดียวกัน 2 วาระ คือ วาระแรก (23 สิงหาคม 2489 - 30 พฤษภาคม 2490) ดังนี้

“การศึกษาและการพระศาสนา รัฐบาลนี้จะดำเนินการวางแผนการศึกษาชาติ ต่อจากรัฐบาลชุดก่อน ดำเนินค้างอยู่และจะปรับปรุงหลักสูตรกับตำราเรียนให้

เหมาะสมกับความต้องการของประเทศและความเป็นอยู่ของท้องที่ โดยให้ผู้รับศึกษามีความรู้จำเป็นแก่การประกอบอาชีพและรู้จักค้นหาเหตุผลทั้งมีศีลธรรม ซึ่งต้องอาศัยการศาสนาเข้าช่วยด้วย...เกี่ยวกับฐานะของครู ซึ่งได้บำรุงกันมาตั้งแต่รัฐบาลชุดก่อนนั้น รัฐบาลชุดนี้จะดำเนินงานต่อเฉพาะอย่างยิ่งในการปรับปรุงครูประชาบาลให้เป็นข้าราชการ ตามคุณสมบัติและพื้นความรู้ และการให้ความรู้เพิ่มเติมแก่ครูประชาบาลให้มากขึ้นเป็นพิเศษ...” (อ้างใน ระลึก ธาณี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 229)

ความคิดในการปรับปรุงฐานะครูประชาบาลให้เป็นข้าราชการดังกล่าว นับเป็นเพียงอีกขั้นตอนหนึ่งในการพัฒนาบุคลากรของการศึกษาในระบบ เพราะก่อนหน้านั้นนายปรีดีได้เปิดโอกาสให้ครูทั่วไปและครูประชาบาลมีโอกาสเข้ารับการศึกษานในสถาบันฝึกหัดครูและ มธก. อยู่แล้ว ซึ่งกว่าครูประชาบาลจะสามารถเปลี่ยนฐานะจากลูกจ้างประจำเป็นข้าราชการส่วนท้องถิ่นต้องใช้เวลาไปถึงวันที่ 5 พฤษภาคม 2491 ในรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม¹²

ในวาระสอง (30 พฤษภาคม - 8 พฤศจิกายน 2490) รัฐบาลพลเรือตรีวัลย์ธำรงนาวาสวัสดิ์ได้แถลงส่วนที่เกี่ยวกับการศึกษา ดังนี้ “การศึกษา รัฐบาลจะจัดการฝึกหัดครูให้ได้ทั้งปริมาณและคุณภาพ จะส่งเสริมโรงเรียนราษฎร์ให้มีฐานะและคุณภาพดีขึ้น จะเพิ่มสถานที่เล่าเรียนในโรงเรียนรัฐบาลขึ้นอีก และจะจัดการศึกษาให้เปล่าในโรงเรียนรัฐบาล โดยวิธีคัดเลือกนักเรียนที่เรียนดีเข้าเรียน จะส่งเสริมและกวดยกโรงเรียนประชาบาลและเทศบาลให้ดีขึ้น เพิ่มพูนความรู้ภาคบังคับให้ต้องศึกษาให้สูงขึ้นทั้งนี้ จะขยายเป็นระยะ ๆ และเป็นท้องที่ไป จะปรับปรุงอาชีวศึกษาโดยวางโครงการอาชีวศึกษาให้เหมาะสมกับท้องถิ่น และจัดให้มีอาชีวศึกษาภาคบังคับขึ้น ทั้งจะจัดอาชีวศึกษาแทรกในหลักสูตรสามัญศึกษาตามสมควร และจัดอาชีวศึกษาสำหรับผู้ใหญ่ขึ้นด้วย...” (อ้างใน ระลึก ธาณี, เรื่องเดียวกัน หน้า 299-300)

แนวความคิดของคณะราษฎรและของนายปรีดีจึงยังคงได้รับการปฏิบัติและสืบทอดตลอดช่วงนายปรีดีมีบทบาททางการเมือง

ช่วงปลาย: ยุคลี้ภัยไปต่างแดนและกลายเป็น “ตำนาน” แห่งการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตย

ช่วง พ.ศ. 2490-2495 นายปรีดีและคณะถูกภัยการเมืองคุกคามหนักอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ 8 พฤศจิกายน 2490 คณะรัฐประหารที่ส่วนใหญ่เป็นนายทหารนอกประจำการ คือ พลโทผิน ชุณหะวัณ นอ.กาจ กางสงคราม พ.ท. กำน จ่านงภูมิเวท พอ.สวสดี สวัสดิ์เกียรติ มอบหมายให้จอมพล ป. เป็นหัวหน้าทำการรัฐประหารรัฐบาลพลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ มอบให้นายควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรีต่อจน 8 เมษายน 2491 ทหารก็ “จี” นายควงให้ลาออก จอมพล ป. ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีแทน

ขณะที่ในคืน 8 พฤศจิกายน 2490 นายปรีดีต้องหนีออกจากทำเนียบท่าช้างก่อนกองกำลังคณะรัฐประหารเอารถถังบุกค้นโดยได้รับความคุ้มครองจากทหารเรือและทูตอังกฤษ ทูตอเมริกันเดินทางออกนอกประเทศโดยเรือน้ำมันเอ็มวีของบริษัทเชลล์มุ่งสู่ประเทศสิงคโปร์ ย่องกงและถึงเชียงใหม่ เมื่อ 3 กรกฎาคม 2491 ขณะที่ในเมืองไทย คณะรัฐประหารได้เริ่มต้นทำลายฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของนายปรีดีและคณะเช่นการจับกุมนักการเมืองฝ่ายนายปรีดี และการปิดธนาคารแห่งเอเชีย ธนาคารแห่งกรุงศรีอยุธยา

10 กุมภาพันธ์ 2492 นายปรีดีกลับถึงเมืองไทยโดยเรือรบอเมริกัน รวมกำลังผู้สนับสนุนจากทหารเรือและเสรีไทยเตรียมยึดอำนาจในวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2492 โดยใช้ มก. เป็นฐาน สามารถยึดพระบรมมหาราชวังเป็นกองบัญชาการในเวลา 20.30 น. ยึดวิทยุกระจายเสียงของกรมโฆษณาการประกาศล้มรัฐบาลจอมพล ป. เมื่อ 21.15 น. แต่ภายใน 1 คืน ทหารบกภายใต้การนำของ

พลตรีสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการกองพลที่ 1 รักษาพระองค์ ดำรงภายใต้การนำของพลตำรวจตรีเผ่า ศรียานนท์ ก็สามารถคุมสถานการณ์เป็นความพ่ายแพ้ของเหตุการณ์ที่เรียกว่า “กบฏวังหลวง” ส่งผลกระทบต่อนายปรีดีและคณะพร้อมผลงานทั้งหลายมหาศาล นายปรีดีในวัย 49 ปีต้องหนีไปลี้ภัยต่างแดนอย่างไม่มีโอกาสได้กลับ ตั้งแต่นั้นจนอสังกรรมในวันที่ 2 พฤษภาคม 2526 ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส (ดู ประทีป สายเสน กบฏวังหลวงกับสถานะของปรีดี พนมยงค์ วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิตศิลปากร, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรสาส์น และสถาบันสันติประชาธรรม, 2532, หน้า 46) ขณะที่ฐานกำลังทางทหารในกองทัพเรือถูกทำลายหนักอีกครั้งในกรณีกบฏแมนฮัตตัน ใน 29 มิถุนายน 2494 โดยฐานกำลังฝ่ายพลเรือนที่เป็นนักการเมืองฝ่ายนายปรีดีถูกปราบหนักต่อเนื่องจาก 8 พฤศจิกายน 2490 จนแทบราบคาบ และปราบหนักอีกครั้งในข้อหากบฏสันติภาพ พ.ศ. 2495 ทั้งได้ยึดครองฐานทางเศรษฐกิจของ “คณะราษฎร” เป็นสมบัติของกลุ่มตนซึ่งขณะนั้นมี 2 สาย คือสายชอยราชครูของกลุ่มผืน-เผ่า และสายสี่เสาเทเวศร์ ของสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งแบ่งกันยึดครองเช่นธนาคารแห่งเอเชียตกเป็นของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ และธนาคารแห่งกรุงศรีอยุธยาตกเป็นของกลุ่มชอยราชครู และร่วมกันยึดครองธนาคารมณฑล เป็นต้น (ดู สังคีต พิริยะรังสรรค์ *ทุนนิยมขุนนางไทย (พ.ศ. 2475 - 2503)* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2526, บทที่ 3-4)

มก. ฐานทางการศึกษา คือเป้าหมายหนึ่งของการทำลายล้างฐานอำนาจทางการเมืองของนายปรีดีและคณะ เริ่มต้นด้วยการจับกุมผู้บริหารระดับสูงที่ถูกกล่าวหาว่าสมรู้ร่วมคิดกับกบฏคือนายเดือน บุนนาค (รักษาการผู้ประสานการ) นายวิจิตร ลุลิตานนท์ (เลขาธิการ) นายอุไทย พินทุโยธิน (อาจารย์) แต่ต่อมาก็ต้องปล่อยตัวเพราะไม่มีหลักฐานเพียงพอ

กลางปี พ.ศ. 2492 นายวิจิตรลาออกจากตำแหน่ง เลขาธิการ นายอุโยลาออกจากทุกตำแหน่ง ขุน ประเสริฐศุภมาตารักษาการเลขาธิการแทน จนกลาง ปี พ.ศ. 2493 จอมพล ป. มีบันทึกถึงนายกรัฐมนตรี- การมหาวิทยาลัยให้นายเดือน บุนนาค พันตำแหน่ง รักษาการผู้ประศาสน์การและให้พ้นจากทุกตำแหน่งใน มีนาคม 2494 พร้อมส่งหลวงวิจิตรวาทการ (กิมเหลียง) ดำรงตำแหน่งรักษาการแทนผู้ประศาสน์การ (เมษายน 2493 - มีนาคม 2494) ต่อด้วยพลโทสวัสดิ์ ส.สวัสดิ์ เกียรติ (รองหัวหน้าคณะรัฐประหาร 8 พฤศจิกายน 2490)ดำเนินการร่างและออกพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2495 ตั้งแต่ 18 มีนาคม 2495 มีผล เปลี่ยนชื่อ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง หรือ มธก. เป็น “มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์” โดยตัดว่า “วิชา” และคำว่า “และการเมือง” ออกไป

ยุบเลิกตำแหน่งผู้ประศาสน์การแต่งตั้งอธิการบดีให้ ดำรงตำแหน่งวาระละ 2 ปี ซึ่งที่ประชุมสภามหาวิทยาลัย มีพลเอกมังกร พรหมโยธี รัฐมนตรีว่าการกระทรวง ศึกษาธิการเป็นนายกสภาฯ ได้เชิญจอมพล ป. พิบูล สงคราม นายกรัฐมนตรีเป็นอธิการบดีคนแรก มีนายฉัตร ศรียานนท์ น้องชายพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ อธิบดี กรมตำรวจเป็นเลขาธิการ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2496 กลุ่มผู้ บริหารมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้กลายเป็นบุคคลที่มา จากคณะรัฐประหาร และคณะรัฐบาลเหลือผู้บริหารสมัย มธก. เพียงคนเดียวคือขุนประเสริฐศุภมาตรา (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 153-162)

ขณะที่ฐานเศรษฐกิจใหญ่ของ มธก. คือธนาคารแห่ง เอเชียถูกกลุ่มอำนาจใหม่ยึดครอง การบริหารมหาวิทยาลัย ก็ต้องพึ่งพางบประมาณแผ่นดินเป็นหลักตั้งแต่นั้นมา

นอกจากนั้นตั้งแต่ 14 มีนาคม 2492 คณะกรรมการ มหาวิทยาลัยได้ประกาศยกเลิกการรับสมัครบุคคลเข้า ศึกษาในหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต โดยปรับโครงสร้าง

วิชาการให้แยกเป็น 4 คณะ คือ คณะนิติศาสตร์ คณะ พาณิชยศาสตร์และการบัญชี คณะรัฐศาสตร์ และคณะ เศรษฐศาสตร์ ให้นักศึกษาที่เข้าก่อนปี พ.ศ. 2492 ที่ไม่ ประารถย้ายไปคณะอื่นเรียนหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต ต่อไปได้ถึงปี 2496 โดยใน พ.ศ. 2493 ไม่มีการบรรยาย วิชาชีพิที่ 1 ของหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต และค่อยๆ ลดลงไปที่ละชั้นจนครบ 4 ปี เป็นการล้มเลิกสภาพ “ตลาด วิชา” และเปลี่ยนปรัชญาการศึกษาใหม่จากเดิมที่เน้น การรอบรู้อย่างกว้างขวางเป็นการเน้นให้นำความรู้ไปใช้ ในวิชาชีพนั้นๆ และเป็นฐานในการศึกษาต่อต่างประเทศ (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 167) ลักษณะเด่นของ มธก. ทั้งสามประการดังกล่าวข้างต้นจึง หมดสิ้นไป ตั้งแต่ พ.ศ. 2492 พร้อมกับการหมดอำนาจ ทางการเมืองของนายปรีดี โดยได้ ค่อยๆ เปลี่ยน “รูปแบบ” เป็นมหาวิทยาลัยสมบูรณ์แบบ (Comprehensive University) ประกอบด้วยทุกสาขาวิชาตามหลักสากล และพึ่งพาเงินจากรัฐที่ “ดูด” ภาษีอากรจากราชฎเป็นหลัก รวมทั้งเป็น “ส่วนราชการ” อย่างสมบูรณ์แบบเหมือนมหา- วิทยาลัยทุกแห่งในประเทศไทย ตามลำดับ

ความไม่ฝันสร้างสถาบันการศึกษาเพื่อระบอบประชาธิปไตยและเพื่อประชาชนที่นายปรีดีได้แนวคิดจากประเทศ ฝรั่งเศสก็แปรผันไปเหลือเป็น “ตำนาน” ให้เล่าขานและ รอคอยสืบทอดเจตนารมย์

นอกจาก มธก. ซึ่งเป็นสถาบันอุดมศึกษาที่นายปรีดี ใฝ่ฝันสร้างสรรค์ระบอบประชาธิปไตยที่เปลี่ยนไปแล้ว โรงเรียนเทศบาลก็คืออนุสรณ์ของนายปรีดีที่สถาปนาไว้ ในกระทรวงมหาดไทยที่หวังกระจายโอกาสในระดับล่าง ให้เด็กในเขตเทศบาลได้เรียนรู้อย่างทั่วถึง โดยการบริหาร ของกลุ่มคนที่ราชฎในเขตเทศบาลเลือกตั้ง อันเป็น พื้นฐานสำคัญของระบอบประชาธิปไตย แต่กว่า 6 ทศวรรษที่ผ่านมาโรงเรียนเทศบาลซึ่งอยู่ในสังกัดกระทรวง มหาดไทยได้รับการพัฒนาในด้านคุณภาพค่อนข้างน้อย

มาก ราษฎรผู้มีสิทธิในการเลือกตั้งไม่มีโอกาสมีส่วนร่วมในการศึกษาของเทศบาล ไม่มีโอกาสควบคุมตรวจสอบผลงานของ “เทศมนตรีฝ่ายการศึกษา” ในทุกเทศบาลได้เลย ขนาดโรงเรียนเทศบาลในเขตกรุงเทพฯ-ธนบุรี ซึ่งถูกโอนไปอยู่ในสังกัดเทศบาลกรุงเทพ-ธนบุรีตั้งแต่ พ.ศ. 2504 ก็เพิ่งได้รับการปรับปรุงพัฒนามากขึ้นในช่วงเป็นกรุงเทพมหานคร ยุคที่มีการเลือกตั้งผู้บริหารกรุงเทพมหานครระยะหลังๆ เท่านั้น

ส่วน “การศึกษาผู้ใหญ่” ที่ได้รับการวางรากฐานมาตั้งแต่ พ.ศ. 2480 สมัยนายปรีดีมีบทบาททางการเมือง ถูกจัดตั้งเป็นกองการศึกษาผู้ใหญ่กระทรวงศึกษาธิการเมื่อ พ.ศ. 2483 เริ่มจากงานรณรงค์ให้ผู้ใหญ่ได้รู้หนังสือ ขยายเป็นการศึกษาระดับมัธยมและอาชีวศึกษาแบบประจำที่และเคลื่อนที่ จัดห้องสมุดประชาชน ฉายภาพยนตร์ประชาสัมพันธ์ของรัฐ จนถึงยุคจอมพลสฤษดิ์ใน พ.ศ. 2502 ได้โอนไปสังกัดกรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย ครั้นสมัยหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 รัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ ได้โอนมารวมในกองการศึกษานอกโรงเรียนเมื่อ พ.ศ. 2522 มีบทบาทในการจัดการศึกษา “นอกระบบ” ตามแบบที่ “ทางราชการ” ต้องการ ซึ่งเป็นไปในรูปรวมศูนย์แบบราชการ เป้าหมายใหญ่ของการเรียน “นอกระบบ” คือการศึกษาระบบโรงเรียนที่ส่วนหนึ่งใช้เป็นทางผ่านมุ่งสู่มหาวิทยาลัยเป็นหลัก

แนวคิดในการพัฒนาประเทศของไทย ขณะที่นายปรีดีหมดอำนาจทางการเมืองต้องลี้ภัยในประเทศจีน (พ.ศ. 2492-2513) ประเทศฝรั่งเศส (พ.ศ. 2513-2526) นั้นเป็นอิทธิพลของสหรัฐอเมริกาที่ผู้นำรัฐบาลตั้งแต่จอมพล ป.พิบูลสงคราม ผูกพันแนบแน่นในบริบทของ “สงครามเย็น” เรื่อยมา กองทัพบกและระบบราชการได้เติบโต และทรงอิทธิพลยิ่งจนถึงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และเหตุการณ์พฤษภาคม 2535 ช่วงดังกล่าวอำนาจรวมศูนย์ของระบบราชการได้แผ่คลุมทุกพื้นที่อย่างเข้มข้น พร้อมๆ กับการเติบโตของภาคธุรกิจทั้งในและนอกระบบ

การศึกษาในระบบทุกระดับก็ตกในกระแสดังกล่าว ต่างถูกรวบงำโดยภาคราชการและภาคธุรกิจโดยแทบไม่มีความจริงใจต่อ “ภาคประชาชน” เมื่อส่วนราชการกล่าวถึง “ภาคประชาชน” ก็เพียงเป็นเหตุผลประกอบในการขยายกิจการและขอเพิ่มงบประมาณเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และพฤษภาคม 2535 สื่อสารมวลชนได้มีบทบาทสูงขึ้นเป็น “แหล่งการศึกษา” ที่สำคัญนอกระบบโรงเรียน และเป็นหน่วยตรวจสอบในสังคมที่มีประสิทธิภาพมากขึ้นตามลำดับ สะท้อนภาพความจริงที่ด้อยประสิทธิภาพของระบบราชการให้ปรากฏมากขึ้น รวดเร็วขึ้น ขณะที่ขบวนการของ “ภาคประชาชน” ได้เรียนรู้และเติบโตใหญ่มากขึ้น ประสานเข้ากับกระแสการเมือง ก่อตัวเรียกร้องให้มีการ “ปฏิรูป” ในทุกด้านมากขึ้น โดยเฉพาะด้านการเมือง-การศึกษาได้มีการประนีประนอมนำสู่ผลที่เป็นรูปธรรมในรูปของรัฐธรรมนูญแห่งพระราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ที่เป็น “กฎหมายแม่” รอรัฐสภาทำการ “คลอด” กฎหมายลูกที่จะมีผลในทางกฎหมายและทางปฏิบัติมากขึ้นตามลำดับ

กระบวนการและแนวคิดโดยทั่วไปใน “กฎหมายลูก” โดยเฉพาะร่าง พรบ.การศึกษา จึงคำนึงถึง “ภาคประชาชน” มากขึ้น มีความพยายามที่จะคืนบทบาททางการศึกษาของบ้าน ของวัด ของชุมชน ให้เป็นการศึกษาตามอัธยาศัยและการศึกษานอกระบบและให้องค์กรในชุมชนท้องถิ่นมีบทบาทในการจัดการศึกษาและควบคุมการศึกษาในระบบ แต่ด้วยมาตรการเน้นคุณภาพผู้จัดการศึกษาทั้งแบบตามอัธยาศัย แบบนอกระบบ และแบบในระบบ ล้วนต้องถูกตรวจสอบด้วยมาตรการต่างๆ จากหน่วยงานใหม่ของรัฐที่เน้นมาตรฐาน ISO ตามระบบอุตสาหกรรม แนวโน้มการรวมศูนย์อำนาจที่จะดำรงต่อไปจึงยังเห็นชัดยิ่ง โอกาสที่จะมีการสืบค้น “ความจริง” เกี่ยวกับข้อกล่าวหานายปรีดีเพื่อให้อำนาจในแบบเรียนหรือสื่อสารมวลชนอย่างมีหลักฐานชัดเจนนั้นแทบไม่มีอีก

ต่อไปเพราะล้วนเป็นเรื่อง “เหนือมาตรฐาน”

ไม่ว่า พ.ร.บ.การศึกษา จะออกมาเป็นแบบใดก็ตาม ปัจจุบันสังคมไทยมี “การศึกษาทางเลือก” ให้เลือกมากขึ้นกว่าการศึกษาระบบโรงเรียนดังที่ผ่านมามากมายแล้ว เรื่องราวเกี่ยวกับนายปรีดีแม้ไม่ถูกกล่าวถึงในแบบเรียนมากมายนักเมื่อเทียบกับบุคคลสำคัญผู้อื่น แต่สื่อนอกระบบโรงเรียนมีหลากหลายมากพอที่จะทำให้ “ยุคสังคมนิยม” เกี่ยวกับนายปรีดีเป็นที่รับรู้ของผู้คนที่สนใจและนำไปสู่การปฏิบัติโดยหลายเรื่องที่นายปรีดีเคยเสนอไว้ได้รับการสานต่ออย่างดีในปัจจุบัน เช่น การก่อตั้งของธนาคารแห่งประเทศไทย สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา ศาลปกครอง สถาตำบล การประกันสังคม (Social Assurance) ฯลฯ ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของ “ปรีดีศึกษา” ผลงานที่ล้ำลึกและก้าวหน้ายิ่งของนายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส

ขยายความ

1. การส่งนักเรียนไทยไปศึกษาต่างประเทศนั้นรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2414 นักเรียนชุดแรกคือ ม.จ.ปฤษฎางค์ ม.จ.เจ๊ก และ ม.ร.ว.เทวะหนึ่ง รุ่นต่อๆ มามีการคัดเลือกหลายวิธี สรุปได้เป็น 5 แบบคือ

(1) วิธีสอบแข่งขัน เช่น นักเรียนทุนเล่าเรียนหลวง และนักเรียนกรมรถไฟ

(2) พิจารณาคุณความดีความชอบของบิดามารดา ของนักเรียนเอง เช่น ข้าราชการที่ส่งไปเรียนเพิ่มเติม หรือ เนติบัณฑิตที่กระทรวงยุติธรรมส่งไปศึกษาต่อ

(3) พิจารณาจากคุณความดีความชอบของบิดามารดา ญาติพี่น้อง เช่น ผู้ที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ และบุตรหลานขุนนางผู้ใหญ่

(4) ได้ออกไปด้วยความเกื้อกูลจากผู้ใหญ่ เพราะความชอบพอรักใคร่เป็นส่วนตัว

(5) ออกไปศึกษาต่อต่างประเทศแล้วขอโอนเป็น

นักเรียนทุนรัฐบาลภายหลัง (ดู ละออทอง อัมรินทร์รัตน์ การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475 วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522 หน้า 68 และ 132)

2. (1) ร.ท.ประยูร ภมรมนตรี นายทหารกองหนุนเคยเป็นผู้บังคับหมวดทหารมหาดเล็กของ ร.6 (2) ร.ท.แปลก ขีตตะสังคะ สำเร็จวิชาจากโรงเรียนเสนาธิการทหารบกสยามมาศึกษาต่อที่โรงเรียนนายทหารปืนใหญ่ (3) ร.ท.ทัศนัย มิตรภักดี นายทหารกองหนุน เคยเป็นผู้บังคับหมวดกรมการทหารม้าที่ 5 นครราชสีมา มาศึกษาต่อที่โรงเรียนนายทหารม้าฝรั่งเศส (4) นายด้วง ลพานุกรม นักศึกษาวิทยาศาสตร์ในสวิสเซอร์แลนด์ (5) หลวงศิริราชโมตรี (จรูญ สิงห์เสนี) ผู้ช่วยสถานทูตสยามประจำกรุงปารีส เคยเป็นนักเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม (6) นายแนบ พหลโยธิน เนติบัณฑิตอังกฤษ

3. แผนตั้งองค์การยึดอำนาจรัฐแบ่งบุคคลเป็น 3 ระดับ คือ

ดี 1 ได้แก่ บุคคลที่สมควรได้รับคำชักชวนให้เข้าร่วมเป็นสมาชิกคณะราษฎรก่อนวันลงมือยึดอำนาจรัฐ แต่บุคคลประเภทนี้ต้องแยกแยะออกไปอีกว่าผู้ใดควรได้รับคำชักชวนไว้แต่เนิ่นๆ หรือชวนต่อเมื่อใกล้เวลาที่จะลงมือทำการยึดอำนาจ มิให้ถือเพียงว่าบุคคลใดเป็นเพื่อนเที่ยวด้วยกัน กินด้วยกัน แล้วจะช่วยเข้าเป็นสมาชิกในคณะราษฎรได้ทุกคนในทันทีทันใด ถ้าเพื่อนคนนั้นชอบพูดตลกเกินไปก็ยอมเอาเรื่องจริงบ้างไม่จริงบ้างมาพูดเพียงแต่จะให้ผู้ฟังขบขันเป็นการตลก และอาจเอาเรื่องลับของคณะไปแฉมพรายเพื่อการตลก เพื่อนบางคนมีลักษณะดีหลายอย่าง แต่เวลาใกล้เข้าใกล้แล้วกลับสติไม่อยู่แล้วพูดเลอะเทอะก็อาจพลั้งพลาด เอาเรื่องของคณะราษฎรไปพูดในเวลาเมา จึงมิได้ชวนเข้าร่วมในคณะราษฎรก่อนลงมือยึดอำนาจ แต่เมื่อยึดอำนาจได้ในวันที่ 24 มิถุนายนแล้ว ไม่มีความลับที่จะปิดบัง จึงชวนให้ร่วมมือได้

ดี 2 ได้แก่ บุคคลที่จะได้รับคำชักชวนต่อเมื่อได้ลงมือ

ปฏิบัติในการยึดอำนาจแล้ว ซึ่งเขาย่อมมีบทบาทเป็นกำลังให้คณะราษฎรได้

ดี 3 ได้แก่ บุคคลที่จะได้รับคำชักชวนในวันลงมือปฏิบัติ การยึดอำนาจนั่นเอง แต่ภายหลังที่การยึดอำนาจได้มีท่าแสดงว่าจะประสบความสำเร็จมากกว่าความไม่สำเร็จ (ดู คณะราษฎรในประวัติศาสตร์ไทย. สำนักวิจัยและพัฒนา ร่วมกับคณะศิลปศาสตร์ วิทยาลัยเกริก. 2528, หน้า 25)

(4) สำระสำคัญของแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2475 ที่ประกาศใช้เมื่อ 28 มีนาคม ปลายปี 2475 มีดังนี้

1. จะประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้นทั้งกรุงเทพมหานครและหัวเมือง
2. จัดตั้งฝึกหัดครูทุกประเภททุกชั้นจนพอ
3. จัดตั้งโรงเรียนวิสามัญศึกษาทั้งแผนกกลีกรรมอุตสาหกรรม และพาณิชยกรรม
4. จัดมหาวิทยาลัยให้สอนชั้นปริญญาได้ทัดเทียมกับนานาประเทศ ทั้งกรุงเทพและหัวเมือง
5. จัดเครื่องอุปกรณ์การศึกษาให้แพร่หลาย
6. จะอุปถัมภ์ศาสนาอันเป็นปัจจัยสำคัญในการอบรมมนุษยธรรม (100 ปี กระทรวงศึกษาธิการ 2535 หน้า 132)

(5) การเลือกตั้งทางอ้อมในวันที่ 14 มิถุนายน 2476 รัฐบาลได้ประกาศพระราชกฤษฎีกาให้มีการเลือกตั้งผู้แทนตำบลและสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 โดยให้ผู้สมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้แทนตำบลลงชื่อสมัครที่กรมการอำเภอ ซึ่งคำขอนั้นตั้งอยู่ในระหว่างวันที่ 1 สิงหาคม - 15 กันยายน 2476 ให้กรมการอำเภอกำหนดวันเลือกตั้งระหว่างวันที่ 1-15 พฤศจิกายน 2476 สำหรับผู้แทนราษฎรนั้นกำหนดวันสมัครที่ศาลากลางจังหวัดก่อนเดือนตุลาคม 2476 หลังจากทางราชการได้ดำเนินการเลือกผู้แทนตำบลเสร็จสิ้นแล้ว ผู้แทนตำบลก็เป็นผู้แทนราษฎรในวันที่ 15 พฤศจิกายน 2476 ครั้งนั้นมี 78 คนเท่ากับจำนวนสมาชิกประเภทที่ 2 ซึ่งได้จากการแต่งตั้งตามบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญ (ดู คนใช้ประชาชน สำนักพิมพ์มติชน

2526 หน้า 11-15)

(6) พ.ศ.2483 ดอกเบี้ย 9,012.50 บาท พ.ศ. 2484 ดอกเบี้ย 31,543.75 บาท พ.ศ. 2485 ดอกเบี้ย 50,700.00 บาท พ.ศ. 2486 ดอกเบี้ย 57,962.50 บาท พ.ศ. 2487 ดอกเบี้ย 56,587.50 บาท พ.ศ. 2488 ดอกเบี้ย 58,895.00 บาท พ.ศ. 2489 ดอกเบี้ย 47,700.00 บาท พ.ศ. 2490 ดอกเบี้ย 63,600.00 บาท พ.ศ. 2491 ดอกเบี้ย 95,400.00 บาท พ.ศ. 2492 ดอกเบี้ย 124,200.00 บาท พ.ศ. 2493 ดอกเบี้ย 62,100.00 บาท ต้นทศวรรษ 2490 มธก. มีหุ้นใน ธนาคารแห่งประเทศไทย 6,360 หุ้น

ในนามของนายวิจิตร ลุตติยานนท์ มธก. จึงเป็นผู้ถือหุ้นใหญ่ ในทางปฏิบัติ ธนาคารแห่งประเทศไทยมีลักษณะเป็นธนาคารของ มธก. ไปโดยปริยาย ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มธก. มีโครงการบูรณะ มธก. จึงดำริจะขอซื้อเงินตราต่างประเทศทั้งหมดของธนาคารแห่งประเทศไทยเพื่อนำไปสั่งสินค้ามาจำหน่ายเอากำไรมาบูรณะ มธก. ที่ประชุมผู้ถือหุ้นมีมติเป็นเอกฉันท์ให้ธนาคารขายเงินตราต่างประเทศให้ มธก. มธก. ได้ซื้อเงินตราต่างประเทศครั้งนั้น 2,191,023.24 บาท เมื่อวันที่ 10 มีนาคม 2490 นำไปลงทุนในกิจการค้ากระดาษโดยมอบให้ บ.ยูไนเต็ควอเตอร์ ซึ่งมีนายทวี ตะเวทิกุล เป็นผู้จัดการดำเนินการ แต่บริษัทดังกล่าวประสบปัญหาต้องเลิกกิจการเมื่อนายทวีถูกลอบสังหาร ภาระหนี้สินจึงตกแก่ มธก. ซึ่งขณะนั้นเป็นหนี้ธนาคาร 561,475.09 บาท นายเดือน บุนนาค รักษาการผู้ประสานการ มธก. เสนอให้ขายหุ้นแก่องค์การทหารผ่านศึก ซึ่งเคยทาบตามขอซื้อ แต่ที่ประชุมคณะกรรมการมหาวิทยาลัยเห็นว่าควรรอนายปรีดิกลับมา ซึ่งช่วงตั้งแต่หลังรัฐประหาร 2490 นายเดือน บุนนาค ถูกคุกคามให้ขายหุ้นเพื่อกำจัดฐานของนายปรีดิตลอดมา โดยถูกบังคับด้วยอาวุธปืนให้ออนหุ้นให้องค์การทหารผ่านศึก ประกอบกับนายเดือนต้องรับภาระหนี้จากการค้าประกัน ส.ส.ที่สนับสนุนปรีดิที่กู้เงินธนาคารใช้ในการเลือกตั้งปี 2489 ในที่สุดนายเดือนต้องตัดสินใจขายหุ้น

ธนาคารแห่งประเทศไทยองค์การทหารผ่านศึกจ่าย 3 งวด รวม 621,000 บาท แต่ก็ไม่พอใช้หนี้ธนาคารแห่งประเทศไทย ธนาคารเงินของ มธก. ขณะนั้นจึงย่ำแย่ต้องพึ่งพางบประมาณแผ่นดินเป็นหลัก (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 61 และ 176-177) ต่อมาหุ้นที่ มธก. โอนให้องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึกนี้ตกเป็นของสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เพราะถือไว้ในนามส่วนตัว และในนามบริษัท บูรพาสากรเศรษฐกิจของสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (ดู สังคีต พิริยะรังสรรค์ เรื่องเดียวกัน หน้า 96-97)

(7) ในระยะแรกเริ่ม มธก.มีรายจ่ายที่น่าสนใจ ดังนี้ 1) ค่าซื้อที่ดินบริเวณโรงทหาร กองพันทหารราบ ร.พัน 4 ร.พัน 5 ที่ตำบลท่าพระจันทร์ ประมาณ 18 ไร่ 2 งาน ซึ่งกระทรวงการคลังได้ประมาณราคา 749,518 บาท ต่อมาคณะรัฐมนตรีซึ่งนายปรีดิร่วมอยู่ด้วย ได้มีมติให้ลดราคาเหลือ 5 แสนบาทถ้วน ต้องจ่ายให้กระทรวงกลาโหม ในปี พ.ศ. 2477 เป็นเงิน 2 แสนบาทถ้วน ที่เหลือค่อยทยอยจ่ายให้กระทรวงการคลังทอดรองจ่ายไปก่อน มธก. ใช้คืนกระทรวงการคลัง 1 แสนบาท หนี้ที่เหลือกระทรวงการคลังยกเลิกให้ มธก. (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 62) ต่อมาได้ที่ดินเพิ่มเติมอีกประมาณ 7 ไร่ 1 งาน เป็นที่ดินสาธารณะสมบัติ ซึ่งกระทรวงกลาโหมให้เป็นคลังเก็บอาวุธ

2) อาคารตึกโดม ออกแบบและคุมการสร้างโดยนายหมีว อภัยวงศ์ (พ.ศ. 2448-2506) บุตรเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์น้องชายนายควง อภัยวงศ์ ในราคา 18,200 บาท (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ เรื่องเดียวกัน หน้า 51 และ 62)

3) เงินเดือน ใน พ.ศ. 2478 เงินเดือนเลขาธิการมหาวิทยาลัยเดือนละ 150 บาท เงินเดือนคนปดืคือนายแอล ดูปลาตร์ 300 บาท และเงินเดือนผู้ช่วยทำตารอีก 4 คน ซึ่งปีต่อมา ๆ มีเพิ่มอีกมากขึ้นตามลำดับ

4) เงินค่าบรรยายในการเชิญผู้บรรยายพิเศษชั่วคราว 6 บาท รวมปีละประมาณ 13,130 บาท ผู้บรรยายสมัย

แรกตั้ง มธก. แบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ (1) ข้าราชการโดย เฉพาะข้าราชการกระทรวงยุติธรรม เช่น พระมนูเวทย์ วิมลนาถ (เบี่ยน สุ่มาวงศ์) พระยาอรรถการนิพนธ์ (สิทธิ จุณณานนท์) กระทรวงอื่น เช่น มจ.สกลวรรณการ วรวรรณ หลวงประเจิดอักษรลักษณ์ (สมโภช อัศวนนท์) หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ เป็นต้น (2) ชาวต่างประเทศซึ่งมี สัญญาจ้างกับกระทรวงยุติธรรม เช่น เอกุต์ บรรยายวิชา ธรรมศาสตร์ (กฎหมายทั่วไป) ช่วง 2478-2479 แลงการ์ด บรรยายวิชาประวัติศาสตร์กฎหมายปริญญาตรี ช่วง 2483 ปริญญาโท 2478-2484 ฮัตเจสสันชาวอังกฤษสอนวิชา ลัทธิเศรษฐกิจในปี 2477 นายโซจิอิโต ผู้เชี่ยวชาญด้าน เศรษฐกิจการเกษตรมาอยู่ มธก. ช่วง 2478-2479 เป็นต้น (3) ผู้ดำรงตำแหน่งใน มธก. เช่น นายเดือน บุนนาค นายวิจิตร ลุทิตานนท์ ขุนประเสริฐสุภมาตรา (ประเสริฐ จันทรมบูรณ) นายทวี ตะเวทิกุล เป็นต้น (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 62 และ 88-92)

(8) ในปี พ.ศ. 2469 ต้นรัชกาลที่ 7 นั้นเก็บเงินศึกษา พลิได้ถึง 2,233,796.69 บาท คิดเป็นร้อยละ 67.98 ของ จำนวนที่คาดว่าจะเก็บได้ทั้งหมด คือ 2,849,795.50 บาท กระทรวงศึกษาธิการซึ่งขณะนั้นเรียกกระทรวงธรรมการ พยายามเร่งรัดในการเก็บอย่างเอาใจใส่ ทำให้ได้เงิน ศึกษาพลีเพิ่มขึ้นทุกปี เช่น ปี 2470 เก็บได้ร้อยละ 71.37 และปี 2471 เก็บได้เพิ่มปีละ 78.58 เพื่อนำใช้เป็นเงิน เดือนครูประชาบาล และใช้บำรุงโรงเรียน แต่เป็นการ สร้างความเดือดร้อนแก่ราษฎร ใน พ.ศ. 2473 รัชกาลที่ 7 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการเก็บเงินศึกษาพลีให้กระทรวง พระคลังมหาสมบัติจ่ายเงินทดแทนปีละ 3 ล้านบาท (ระลึก ธาณี นโยบายและการจัดการศึกษาภาคบังคับของไทยภาย หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475-2503. ปริญญานิพนธ์ มศว.ประสานมิตร. 2522, หน้า 83-85)

(9) หลังประกาศใช้ พรบ.ประถมศึกษา 2478 แล้ว ในพ.ศ. 2480 ได้มีการประกาศลดอายุการเกณฑ์เด็กเข้า

เรียนจากย่างเข้าปีที่ 8 เป็นย่างเข้าปีที่ 10 ในหลายจังหวัด เช่น ธนบุรี ขอนแก่น อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด น่าน กำแพงเพชร ภูเก็ต พังงา ราชบุรี นนทบุรี สมุทรสาคร

(10) พระยาพหลพลพยุหเสนาได้กราบทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (ต่อมาเป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถ) เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แต่พระองค์ทรงตอบปฏิเสธว่ามีพระชันษา 73 ปีแล้ว รัฐบาลจึงเสนอพระนามและนามต่อไปนี้เป็นคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ต่อสภาผู้แทนราษฎร (1) พันเอก พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์ อดีตราช-องค์รักษ์ประจำรัชกาลที่ 7 (2) นาวาตรีพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา อดีตราชเลขานุการในรัชกาล ที่ 7 (3) มหาอำมาตย์เอกเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ตั้งแต่มีนาคม 2477 ครั้นกรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์สิ้น พระชนม์เมื่อ 12 สิงหาคม 2478 พลเอกเจ้าพระยา พิทยะนทรโยธิน อดีตสมุหราชองครักษ์ใน ร.7 ได้เข้ารับ ตำแหน่งแทน ต่อมาใน 30 ธันวาคม 2481 เจ้าพระยา ยมราชถึงแก่อสัญกรรม ครั้น พ.ศ. 2485 ได้แต่งตั้ง นายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้สำเร็จราชการ ต่อมาเจ้าพระ-ยาพิทยะนทรโยธินถึงแก่อสัญกรรม และใน 31 กรกฎาคม 2487 พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาทรง ลาออกจากตำแหน่งประธานคณะผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สภาผู้แทนราษฎรมิมีมติเมื่อ 1 สิงหาคม 2487 แต่งตั้ง นายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เพียงผู้เดียว จนกระทั่ง รัชกาลที่ 8 เสด็จนิวัติสู่พระนคร

ในเดือนธันวาคม 2488 (ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3 พ.ศ. 2475 - ปัจจุบัน 2525 หน้า 11-16)

(11) หลังการเรียกร้องดินแดนคืนทำให้ไทยได้ดินแดน หลวงพระบาง ผังขวางแม่น้ำโขง นครจำปาศักดิ์เสียมเรียบ พระตะบอง ทำให้ พ.อ.หลวงพิบูลสงครามได้รับพระราช ทานยศจากพันเอกเป็นจอมพลเมื่อ 28 กรกฎาคม 2484

(12) จอมพล ป. เป็นนายกรัฐมนตรี ช่วง 2 ช่วงแรก 16 ธันวาคม 2481 - 6 มีนาคม 2485 / 7 มีนาคม 2485 - 1 สิงหาคม 2487 ช่วงที่สองคือ 8 เมษายน 2491 - 23 มีนาคม 2492 / 25 มิถุนายน 2492 - 29 พฤศจิกายน 2494 / 29 พฤศจิกายน 2494 - 6 ธันวาคม 2494 / 6 ธันวาคม 2494 - 23 มีนาคม 2495 / 24 มีนาคม 2495 - 26 กุมภาพันธ์ 2500 / 21 มีนาคม - 16 กุมภาพันธ์ 2500 กรณีการเปลี่ยนฐานะของครุประชาบาลเป็นข้า-ราชการ ตั้งแต่ 2491 แต่เมื่อถึง 2520 คำสั่งคณะปฏิรูป การปกครองแผ่นดินฉบับที่ 7 ที่ใช้เพิ่มค่าครองชีพแก่ข้า-ราชการและลูกจ้างของทางราชการ กลับไม่ครอบคลุม ถึงครุประชาบาลเพราะถือเป็นข้าราชการส่วนท้องถิ่น ทำให้เกิดการชุมนุมครุประชาบาลทั่วประเทศในช่วง 2521-2523 ทวนกระแสเผด็จการหลัง 6 ตุลาคม 2519 จนทำ ให้เกิดองค์กรใหม่ของครุประชาบาลเรียกว่าสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (สพช.)

วันเด็ก 2542 เขียน

วันสตรี 2542 ปรับปรุง

